UNIVERSITATEA REGELE FERDINAND I (CLUJ)

BIBLIOTECA MEDICO-ISTORICĂ

(Lucrări din Institutul de Istoria Medicinii şi de Etnografie Medicală)

DIRECTORI:

VIII.

CULTUL LUI ESCULAP ŞI AL HIGIEI

CU SPECIALĂ PRIVIRE LA DACIA SUPERIOARĂ

(Avec un résumé français. — Mit deutscher Zusammenfassung)

DE

Dr. NICOLAE IGNA

1 9 3 5
TIPOGRAFIA CARTEA ROMÂNEASCĂ
CLUJ

BIBLIOTECA MEDICO-ISTORICĂ

Lucrări din Institutul de Istoria Medicinii şi de Etnografie Medicală din Cluj

Văzând că studiile medico-istorice se bucură în ziua de azi de favoarea publicului medical, ba chiar şi a marelui public, ne-am propus să publicăm în editura institutului nostru lucrări de istoria medicinii. Ele vor apărea la intervale neregulate, sub formă de monografii separate.

Nădăjduim că această bibliotecă va dovedi şi ea vitalitatea institutului medico-istoric al Universităţii din Cluj şi dorim ca ea să atragă prieteni ştiinţei care ne este dragă.

JULES GUIART
VALERIU L. BOLOGA

Din „Biblioteca medico-istorică“ au apărut:

I. *Jules Guiart:* Medicina în timpul Faraonilor. (Trad. de Valeria Niţulescu-Bologa). Cluj, 1926, 52 p. 8⁰, cu 39 fig. în text. Lei 50 (epuizat).
II. *Valeriu L. Bologa:* Contribuţiuni la istoria medicinii în Ardeal. Cluj, 1927, 104 p. 8⁰, cu 16 fig. în text. Lei 100.
III. *Valeriu L. Bologa:* Inceputurile medicinii ştiinţifice româneşti. Cluj, 1930, 91 p. 8⁰, cu 14 fig. în text. Lei 80.
IV. *Alex. Lenghel:* Istoricul ciumei în Cluj la 1738—39. Cluj, 1930, 161 p. 8⁰, cu 32 fig. şi diagrame în text. Lei 150.
V. *Valeriu L. Bologa:* Din istoria sifilisului. Cluj, 1931, 71 p. 8⁰. Lei 50.
VI. *Constantin Gheorghiu:* Asfaltul şi petrolul ca medicamente. Bacău, 1935, 39 p. 8⁰, cu 4 fig. în text. Lei 45.
VII. *Valeriu Bologa:* Lamaştu-Karina-Samca. Cluj, 1935, IV+23 p. 8⁰, cu 5 fig. în text. Lei 20.

BILIOTHÈQUE MÉDICO-HISTORIQUE

Travaux de l'Institut d'Histoire de la Médecine et d'Éthnographie Médicale de l'Université de Cluj

Constatant que les études medico-historiques jouissent aujourd'hui de la faveur du public médical, et même du grand public, nous nous sommes proposé de publier parmi les éditions de notre institut des monographies d'histoire de la médecine. Ils paraîtront à des intervalles irréguliers, sous forme de travaux isolés. Chaque ouvrage sera accompagné d'un résumé rédigé en français.

Nous esperons que cette bibliothèque prouvera la vitalité de l'institut médico-historique de l'Université de Cluj, et nous désirons qu'elle attire de nouveaux amis vers cette science qui nous est chère.

JULES GUIART
VALERIU L. BOLOGA

De la „Bibliothèque médico-historique“ ont paru (en roumain):

I. *Jules Guiart:* La Médecine aux temps des Pharaons. 1926.
II. *Val. L. Bologa:* Contributions à l'histoire de la médecine en Transylvanie. 1927.
III. *Val. L. Bologa:* Les débuts de la Médecine scientifique roumaine. 1930.
IV. *A. Lenghel:* Histoire de la peste à Cluj en 1738—39. 1930.
V. *Val. L. Bologa:* A propos de l'histoire de la syphilis. 1931.
VI. *Const. Gheorghiu:* L'asphalte et le pétrole comme médicaments. 1935.
VII. *Val. L. Bologa:* Lamachtou-Karina-Samca. 1935.

Esculap, Higia, (poate) Epione și Telesfor. Tablă votivă găsită la Apulum (Liceul Reformat Aiud).

UNIVERSITATEA REGELE FERDINAND I (CLUJ)

BIBLIOTECA MEDICO-ISTORICA

(Lucrări din Institutul de Istoria Medicinii și de Etnografie Medicală)

DIRECTORI:

Dr. JULES GUIART și **Dr. VALERIU L. BOLOGA**

Prof. tit. la Universitatea din Lyon
Prof. onor. la Universitatea din Cluj

Profesor de Istoria Medicinii
la Universitatea din Cluj

VIII.

CULTUL LUI ESCULAP ȘI AL HIGIEI

(CU SPECIALĂ PRIVIRE LA DACIA SUPERIOARĂ)

DE

Dr. NICOLAE IGNA

1 9 3 5
TIPOGRAFIA CARTEA ROMÂNEASCĂ
C L U J

Memoriei tatălui meu

care în modesta şcoală elementară din Deva, ne-a infiltrat dragostea pentru trecutul strămoşilor noştri Daco-Romani.

CUVÂNT INAINTE

Interesul pentru istoria medicinii e, ca şi în străinătate, şi la noi în ţară într'o continuă creştere. Il putem constata la medicii bătrâni, pe cari experienţa unei vieţi îndelungate îi leagă tot mai mult de trecut, şi — ceeace ar părea multora uimitor — mai ales la generaţiile tinere de medici. Acest lucru mi-l explic cu faptul că în desorientarea generală doctrinară şi etică a prezentului, tineretul, care caută instinctiv o eşire spre un mai bine, începe să aibă un simţ tot mai pronunţat pentru istoria care ne poate fi „magistra vitae".

Mi-a fost o surpriză plăcută, când un coleg din aceasta generaţie, necunoscut mie până acuma, mi-a trimis manuscrisul unei lucrări despre cultul lui Esculap. Am găsit în lucrarea acestui — cum am aflat pe urmă, — distins practician din Alba-Iulia, dovezile unei frumoase culturi clasice şi ale unei orientări bune în literatura arheologică şi medico-istorică. Ceeace mi-a impus însă mai mult la un coleg, hârşit de viaţa grea a medicului practician, a fost dragostea şi străduinţa sa necurmată în căutarea atât de dificilă a documentelor archeologice. Deşi, cum spune autorul însuşi în prefaţă, lucrarea nu vrea să fie o cercetare arheologică originală, ci numai o lucrare de popularizare pentru medici, totuşi cred că şi arheologul specialist va putea găsi în ea unele amănunte inedite.

Medico-istoricul are în general o poziţie foarte grea. Format în şcoala ştiinţelor pozitive şi naturale, în cele mai multe cazuri îi lipseşte cunoştinţa aprofundată a ştiinţelor umanistice. Aceasta trebue să şi-o însuşească printr'o muncă grea, în cele mai multe cazuri necontrolată, de autodidact. De aceea

el atunci când trebue să se avânte în domeniile istoriei sau arheologiei, se simte diletant şi îşi impune o oarecare rezervă. Domeniul său propriu este de fapt numai istoria doctrinelor medicale, unde are toată competinţa necesară.

Rezervele de care am vorbit mai sus le-a avut dl. Dr. Igna, şi le-am avut şi eu atunci, când dânsul m'a rugat să-i revizuiesc lucrarea. Fără îndoială că amândoi ne-am dat toată silinţa să ne punem cu acest prilej la punct cunoştinţele noastre de istorie antică, epigrafie şi arheologie; totuşi am crezut că e necesar să rugăm pe dl. conferenţiar C. Daicoviciu să binevoiască a face o suprarevizie a manuscrisului şi să îndrepte eventualele greşeli. Pentru bunăvoinţa cu care a făcut aceasta muncă ingrată şi a indicat unele lacune (mai ales la inscripţii), ţinem să-i mulţumim amândoi.

După ce manuscrisul a trecut astfel prin mai multe vămi, am primit cu mare bucurie ca Dl. Dr. Igna să-l publice în cadrul lucrărilor Institutului de istoria medicinii şi de etnografie medicală din Cluj. Sunt convins că acest studiu este un aport preţios în literatura noastră medico-istorică. Nu mă îndoiesc că acuma, după ce a învins greutăţile începutului, colegul Igna, care trăeşte în oraşul străvechilor amintiri, Alba-Iulia, ne va da graţie pregătirii, priceperii şi hărniciei sale şi în viitor valoroase contribuţiuni medico-istorice.

Valeriu L. Bologa.

PREFAŢA

Ţin înainte de toate să accentuez, că această mică lucrare nu are pretenţia de a fi o cercetare originală arheologică (cu toate că în ea se cuprind şi unele amănunte inedite în arheologia Daciei Superioare). Ea se adresează înainte de toate medicilor, prea puţin familiarizaţi cu istoria antică şi arheologia, cărora aşi dori să le pot populariza un capitol interesant din istoria breslei noastre şi a strămoşilor noştri daco-romani.

Dacă acest lucru îmi va fi reuşit, fără ca să fi făcut greşeli din punctul de vedere al arheologilor şi dacă îmi va fi dat să contribui astfel cât de puţin la mişcarea medico-istorică românească, îmi voi fi atins scopul şi voi fi mulţumit.

Incă câteva lămuriri. Capitolele cari tratează cultul lui Esculap în lumea veche rezumă lucrări clasice. De aceea şi pentru a nu obosi pe cititor, am evitat de a cita într'una autori prea bine cunoscuţi oricărui specialist. Lucrările pe cari le-am consultat şi rezumat, se găsesc toate la bibliografie. In partea specială despre cultul lui Esculap în Dacia Superioară, am ţinut însă să amintesc în paranteză, cât mai des autorii, pentru a da astfel cetitorului care ar dori să citească şi lucrările originale, posibilitatea de a se orienta. Nu va avea decât să caute numele acestor autori în bibliografie, unde va găsi lucrările lor indicate cu preciziune. La înscripţiile din Dacia am dat totdeauna numărul sub care se găsesc la *Mommsen**) şi numărul sub care le-am luat în ultimul capitol care înşiră aceste înscripţii.

Majoritatea fotografiilor (originale sau reproduceri) din aceasta lucrare au fost făcute de mine.

---

*) *Corpus Inscriptionum Latinarum* (C. I. L.), vol. III.

Nu pot încheia această prefață fără a-mi exprima mulţumirile mele devotate dlui prof. Dr. Bologa pentru tot ajutorul preţios dat cu ocazia întocmirii acestei lucrări şi mai ales pentru marea bunătate de a-mi revizui manuscrisul şi de a admite ca acest studiu să apară în Biblioteca Medico-Istorică a Universităţii din Cluj, şi d-lui Conferenţiar C. Daicoviciu pentru oboseala ce şi-a făcut, revizuind manuscrisul.

Alba-Iulia, 26 Ianuarie 1935.

Dr. N. IGNA.

PARTEA I.

Cultul lui Esculap şi al familiei sale în Grecia şi Italia.

I.

ORIGINA ZEULUI ESCULAP.

Divinităţile greceşti protectoare ale sănătăţii şi ale artei medicale erau numeroase şi variate. In epocile cele mai vechi toţi zeii erau consideraţi ca vindecători. Mai târziu însă numai unora li se atribuia această putere. Inventatorul artei de a vindeca a fost Apollo, care adesea era identificat cu Peon, medicul zeilor. In unele variante ale mitologiei greceşti îl găsim pe Chiron, centaurul, drept întemeietor şi maestru al artei medicale. Intre învăţăceii săi se numără şi Esculap, despre care Grecii credeau că este fiul lui Apollo şi în care ei vedeau pe zeul medicinii.

Naşterea lui Esculap (greceşte Asklepios, lat. Aesculapius) este înconjurată de o mulţime de legende, adesea foarte confuze. Ea este totdeauna miraculoasă. *Rohde* presupune că origina mitului lui Esculap trebuie căutată în transformarea din cursul secolelor a unor divinităţi chtonice. In legătură cu această origină trebue pusă înainte de toate credinţa în şerpi, care joacă un rol important în cele mai multe mitologii vechi. Şarpele a fost considerat ca reprezentant al forţelor subpământene şi în consecinţă al divinităţiilor chtonice.

Principalele legende în jurul naşterii lui Esculap sunt cea tesaliană şi cea peloponesiană, cari şi ele au mai multe variante după localităţile de unde au pornit (varianta epidauriană, arcadiană şi meseniană).

Legenda tesaliană.

Ea este versiunea cea mai răspândită. Esculap s'a născut în Tesalia, lângă Trica, unde s'a găsit și cel mai vechi templu al său. El a învățat arta medicală dela centaurul Chiron, un semizeu vindecător tesalian. După Homer, Esculap era un prinț tesalian; Hesiod și Pindar nu vedeau în Esculap decât un erou. In Iliada fiii săi, Machaon și Podalir (Podaleirios), sunt menționați ca mici șefi tesalieni, cari posedau și puterea de a tămădui bolnavi. In toate poemele homerice, nu găsim nicăeri mențiunea că Esculap ar fi un zeu.

Cu timpul, legenda s'a îmbogățit, s'a desvoltat și precizat. Lui Esculap i se atribuie tot mai mult calități divine, el devine în sfârșit fiul lui Apollo și o divinitate națională a vindecării în toată Grecia.

După legenda evoluată, mama sa este nimfa Coronis, fiica regelui Flegia (Phlegias) din Tesalia. Atribuțiunile sale medicale vin dela tatăl său Apollo, zeul soarelui, ale cărui raze binefăcătoare exercită o acțiune vindecătoare asupra bolnavilor. Astfel Apollo e considerat și el ca un zeu al sănătății, apărător împotriva boalelor. Această funcțiune secundară a lui Apollo este trecută, — devenind principală —, asupra fiului său.

Frumoasa nimfă Coronis rămâne însărcinată dela Apollo. Din pricina necredinții ei, Apollo o străpunge împreună cu amantul ei, cu săgețile sale ucigătoare. (După Ovidiu, răzbunătoarea este Artemis, zeița lunii, vindecătoarea orbilor și a lehuzelor). Inainte de a muri, Coronis mărturisește lui Apollo că în pântece poartă copilul său. Zeul scoate atunci fătul din pântecele mamei. (După alte variante, operația este făcută de Hermes). Deci Esculap își datorește viața unei intervențiuni chirurgicale. (Operațiune cezariană). Apollo duce pe Esculap la centaurul Chiron, pe muntele Pelion. Crescând aici, el învață dela centaur să cunoască puterea vindecătoare a plantelor și alte lucruri necesare științei medicale.

Astfel el deveni un medic iscusit și în curând faima sa începu să se răspândească în toată Elada. Fiica centaurului Chiron, numită Ocyrhoe, destăinuește zeului copil, că este fiul lui Apollo și-i prezice viitorul: „Crește copile *pentru mântuirea lumii în-*

tregi! Câţi oameni nu o să-ţi datoreze viaţa! Tu vei şti să readuci sufletele în trupurile moarte. *Dar îndrăznind să faci acest lucru, împotriva voinţii zeilor, fulgerul bunicului tău te va împiedeca să o mai faci.* Din zeu ce eşti, vei ajunge un corp fără su-

Fig. 1. — Esculap. Statuie din muzeul Lateran, Roma.

flare, apoi iarăşi te vei face zeu şi de două ori îţi vei reface destinul". In aceasta prezicere se găseşte o idee fundamentală care va avea să devie mai tărziu esenţială pentru cultul lui Esculap şi pentru unele forme de sincretizm religios: *ideea de mântuitor*

şi cea a sacrificării zeului însuşi pentru mântuirea oamenilor. Tânărul Esculap îşi câştigă renumele nu numai prin vindecări minunate ci şi prin învieri de morţi. Pentru aceasta însă Hades (Pluton), zeul infernului, supărat că-i scapă o parte din pradă, se plânge lui Zeus. Zeus gelos de minunile lui Esculap şi înfuriat de sacrilegiul săvârşit prin sustragere dela legea eternă a morţii, omoară pe Esculap cu fulgerele sale. Ce este om în Esculap, moare, iar partea sa divină se urcă la cer.

Esculap devenit divinitate cerească în Olimp, coboară iarăşi între muritorii de rând şi devine întemeietorul neamului Asklepiazilor.

Legenda peloponesiană.

La Epidaur, care în timpuri istorice devine centrul important al cultului lui Esculap, s'a născut această tradiţie în legătură cu naşterea zeului:

Esculap este fiul lui Apollo şi al nimfei Coronis, fata regelui Orchomen din Beotia. Coronis însoţind pe tatăl său vine în Pelopones, pentru a cuceri acest ţinut. Ea naşte în taină în Epidaur şi de frica tatălui, nimfa ascunde copilul pe muntele Tition. Aici, în mijlocul unei peşteri, într'un loc sălbatic, copilul a fost hrănit de o capră şi păzit de un câine. Un păstor observând că în turma sa lipseşte o capră, şi câinele rătăceşte în căutarea lor şi ajunge în locul unde era adăpostit copilul-zeu. Atras de ţipetele lui, intră într'o peştere, unde îl găseşte cu o flacără divină deasupra capului. Păstorul îşi dă seama că are de a face cu un copil de zeu şi vesteşte lumii naşterea lui Esculap. Vestea despre naşterea şi puterea sa de a vindeca şi a învia chiar morţii, se răspândeşte pretutindeni şi oamenii vin la Epidaur, locul naşterii zeului. (De remarcat şi aici elementul de legendă care facilitează mai târziu sincretizarea lui Esculap cu Mântuitorul creştinizmului). Această legendă arată legătura lui Esculap cu focul strălucitor al soarelui apolinic. Dorienii dădeau lui Esculap epitetul de „aglaopis", adică cel strălucitor. In ceeace priveşte celelalte amănunte, legenda peloponesiană e foarte asemănătoare cu cea tesaliană. (Străfulgerarea, ridicarea în Olimp, etc.).

La Gerenia unde exista un templu al lui Apollo şi mormân-

tul lui Machaon, fiul lui Esculap, mama zeului nu se chiamă Coronis, ci Arsinoe, este fata lui Leukippos, în strânse legături cu divinităţile luminii.

După toate probabilităţile dintre diferitele variante ale legendei esculapiene, cea mai veche este cea tesaliană şi cultul lui Esculap a plecat din Trica, răspândindu-se de aici în spre Pelopones şi Arhipelag. Sunt multe indicii cari ne arată că aici în Tesalia, — apropiată de ţările locuite de Traci —, începuturile cultului zeului sănătăţii au venit din Tracia şi că zeul Esculap este, probabil, un zeu trac grecizat. Foarte mulţi autori moderni înclină spre această părere. Faptul acesta ar fi şi un indiciu pentru marea răspândire a cultului lui Esculap în Dacia, unde revenind vechiul zeu trac, în forma sa nouă greco-romană, a găsit o stare sufletească propice pentru a fi din nou recepţionat în Panteonul daco-roman.

Iliada (II. 729—733) indică ca patrie a lui Esculap şi a descendenţilor săi Trica, Itomea şi Hecalia. Epidaur din Argolida devine centrul cultului esculapian, iar în Pelopones cel mai vechiu sediu al acestui cult se găseşte în Titanos, aproape de Sikyone. In scurt timp el se răspândeşte peste tot în lumea grecească şi mormintele Asklepiazilor devin locuri consacrate zeului. E firesc că Esculap fiind considerat fiul lui Apollo, cultul lui să fie adesea asociat cu cultul tatălui său. La Trica, vechiul sanctuar al lui Esculap serveşte şi închinării lui Apollo. La Epidaur găsim aceeaşi întovărăşire. In secolul al IV-lea a. Chr., în Epidaur, se bat monede având pe o faţă statuia lui Esculap, iar pe verso capul lui Apollo.

Am văzut din geneza legendelor, — şi evoluţia ulterioară a cultului lui Esculap ne-o confirmă, — că el, ca şi Apollo uneori, devine un zeu salvator în înţelesul larg al cuvântului. El este evocat în toate suferinţele trupeşti şi mai târziu şi în cele sufleteşti, în primejdie şi luptă, în furtuni pe mare. Navigatorii salvaţi îi aduc ofrande şi rugăciuni de mulţumire. Acest caracter de mântuitor s'a desvoltat mai ales în ultimele veacuri ale păgânismului şi a uşurat mult trecerea spre ideea şi mai largă de mântuire a creştinismului.

II.

FAMILIA LUI ESCULAP.

Când credinţa în Esculap a început să evolueze, mitologia greacă i-a constituit o familie tot mai numeroasă. Credincioşii l-au înconjurat cu un cortegiu de genii şi divinităţi secundare, strâns legate de el, ale căror nume exprimă simboluri de sănătate sau de putere vindecătoare.

La Epidaur, are drept soţie pe Epione, zeiţa alinării durerilor. O găsim rar reprezentată în operele de artă referitoare la cultul esculapian. Relativ mai des însă la Cos şi Epidaur.

Ca fii are pe cei doi medici, eroi în Iliada: Podaleirios, medicul boalelor interne şi Machaon chirurgul, amândoi deveniţi patronii ai celor două specialităţi ale medicinii. Alţi copii de ai lui (unii de importanţă pur locală, cari câte odată se pot identifica cu aceeaş persoană cu diferite nume), sunt fiicele Akeso, Iaso, Aiglea şi Panakeia. Mai târziu, mitologia Aticei îi atribuie ca fiică principală pe Higia sau Higeea, care mai târziu devine zeiţa sănătăţii. Ca fii găsim pe Telesfor, geniul convalescenţii şi Euamerion sau Akesis, geniul euforiei. După *Holländer,* Telesfor şi Euamerion sunt persoane identice, iar numele lor variază în raport cu sanctuarele unde erau veneraţi.

III.

ATRIBUTELE LUI ESCULAP.

In antichitate figura medicului se reprezenta în legătură cu simboluri luate din practica medicală sau din simbolismul cultului lui Esculap. Persoana lui Esculap este totdeauna caracterizată, în operele de artă cari îl reprezintă, prin atribute tipice, de obicei simbolice, cari au rămas până în zilele noastre simbolurile activităţii medicale.

Bastonul cu şerpi. El este atributul principal al zeului, aproape nedespărţit de el. El îl sprijină în drumurile sale lungi, făcute pentru a ajuta pe cei ce sufere. Este o bâtă din lemn natural nemodelat. Ca simbol el e considerat drept semnul legăturii directe între zeu şi pământ, dela care are toată puterea divină. (La ince-

put Esculap era o zeitate chtonică). Şarpele se ridică pe baston totdeauna până la înălţimea mâinilor lui Esculap.

Şarpele. Este al doilea atribut constant al lui Esculap. Fie că e reprezentat singur, fie că e încolăcit pe baston, el nu lipseşte niciodată de lângă zeu. Şi şarpele care locueşte în crepăturile pământului, reprezintă ideea legăturii zeului cu pământul. El e totodată animalul clasic apărător împotriva influenţelor demonice. După *Pârvan,* acest din urmă rol îl avea şarpele şi în credinţa Dacilor. In mai toate celelalte mitologii vechi, găsim şarpele cu rol chtonic. Il vedem în biblie ca şi, în religia egipteană (şarpele Apepi) că reprezintă puterile subpământene şi zeităţile infernale.

In vremea începuturilor cultului lui Esculap, zeul însuşi este figurat sub forma unui şarpe, căruia bolnavii îi prezintă ofrande. E probabil că în faza aceasta avem unele legături cu credinţele babiloniene, egiptiene şi poate chiar şi biblice (şarpele de bronz vindecător de boale). Şerpii tesalieni erau consideraţi ca animale sfinte. In visurile bolnavilor adesea apăreau în locul lui Esculap şerpii săi. Iată şi o legendă din Epidaur, în legătură cu această credinţă: Mergând la un bolnav, Esculap întâlneşte la intrare un şarpe, care se apropie de el şi se încolăceşte pe bastonul său. Esculap îl omoară. Eşind dela bolnav, vede un alt şarpe cu un fir de iarbă în gură, cu care atinge pe cel mort şi-l inviază. Atunci zeul înţelept ridică firul de iarbă şi descopere minunata lui însuşire de a vindeca boalele. Astfel, după legendă, Esculap descopere puterea binefăcătoare a plantelor împotriva boalelor.

Şarpele care îşi muşcă coada proprie, este simbolul vieţii eterne, iar schimbarea pielii simbolizează întinerirea şi renaşterea. In credinţele Romanilor, şarpele sfânt aminteşte şi metamorfoza zeului, când el s'a grăbit să meargă în ajutorul Romei pustiită de ciumă. (Ovidiu: Metamorfozele. Cartea XV-a). In sfârşit, după o altă legendă, Esculap trăsnit de Zeus, este aşezat pe cer în constelaţiunea Şarpelui, situată între Ursa Mare şi Ursa Mică.

Multă lume confundă bastonul cu şerpi al lui Esculap cu caduceul lui Hermes, format de un baston terminat în două aripioare şi pe care se încolăcesc doi şerpi. Hermes este crainicul zeilor, zeul păcii, al înţelegerii şi prin extensiune al comerţului. Deci atributul lui Hermes este greşit folosit ca simbol al medicinii.

Caduceul şi rolul şerpilor cari îl compun este explicat de o legendă redată de Ovidiu: „Mercur (Hermes) întâlneşte doi şerpi cari se bat; aruncă asupra lor un baston ca să-i separe. Şerpii încetează lupta şi se încolăcesc imediat pe el". Atributul medicilor este deci bâta cu şarpele încolăcit al lui Esculap, iar nu caduceul lui Hermes.

Intre atributele lui Esculap mai găsim animalele sfinte: cocoşul, câinele, capra şi bufniţa.

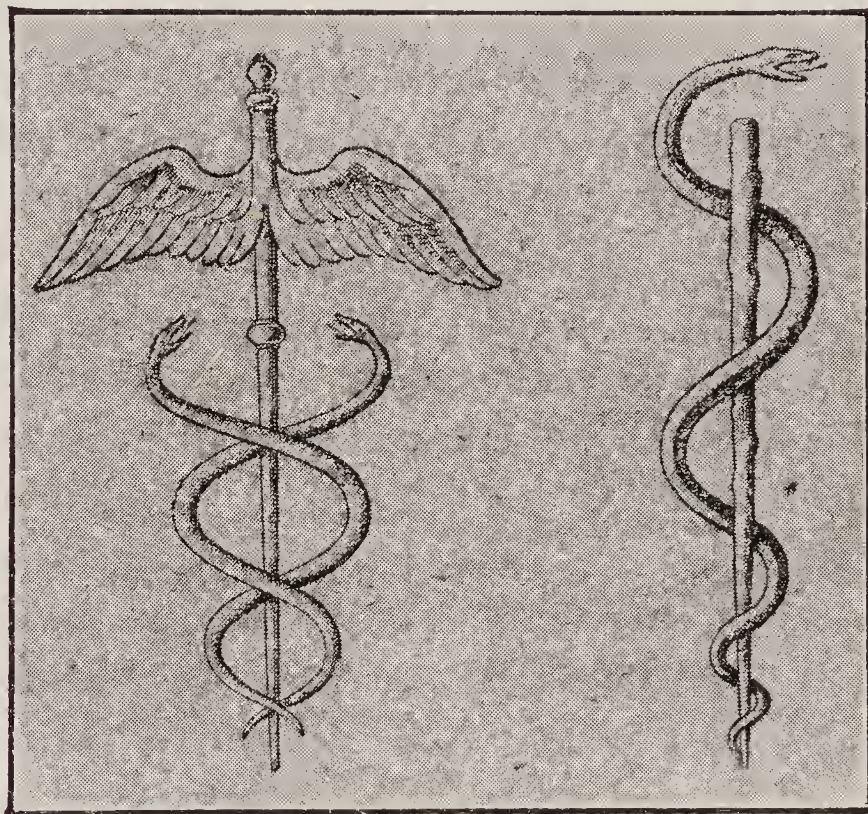

Fig. 2. — Caduceul lui Hermes (Mercuriu) şi bastonul lui Esculap. (După Boigey).

Cocoşul cel care anunţă zorile zilei, este simbolul vegherii. Pentru popularizarea acestui simbol esculapian a contribuit foarte mult Socrate, care înainte de a muri, recomanda descipolului său Kriton să sacrifice un cocoş în onoarea lui Esculap. (Iarăşi ideia mântuirii, în speţă a mântuirii de relele pământeşti). Cocoşul a devenit în vremuri istorice animalul de jertfă preferat al lui Esculap*).

Câinele este însoţitorul şi păzitorul zeului. El nu este, cum au crezut mulţi, simbolul vigilenţei ci al focului şi al puterei sub-

---

*) Cocoşul negru din unele descântece româneşti este, după cum a arătat regretatul *V. Bogrea,* o reminiscenţă păgână a cultului lui Esculap.

terane care se manifestă prin izvoare calde vindecătoare. Aici se ascunde, iarăşi o idee chtonică. Infernul e păzit de câini. In Grecia vulcanică se mai făcea legătură între lătratul câinelui şi forţele subterane, cari se manifestau adesea sub formă de zgomote.

Capra, animalul care a hrănit pe zeu, era admisă la jertfă în unele temple ale lui Esculap, pe când în unele temple era cu desăvârşire oprită sacrificarea ei.

Bufniţa, simbolul înţelepciunei, se găseşte uneori între atributele zeului.

Un alt atribut este *omfalosul* (buricul pământului), reprezentat sub forma unei pietre conice ovoide invelită cu panglici. Omfalosul din Delfi era considerat drept centrul pământului şi simboliza fecunditatea. In cele mai multe cazuri, aceste omfalos-uri erau o copie a celui din Delfi.

Fig. 3. — Omfalosul din Delfi. (Buricul pământului).

Vedem adesea în mâna zeului sau lângă el *sulul de pergament* ca simbol al învăţăturii medicale. El apare mai ales în timpurile mai târzii ale păgânismului. Toate atributele amintite pot lipsi cu excepţia şarpelui pe care îl găsim totdeauna alături de zeu.

IV.

ICONOGRAFIA LUI ESCULAP.

Ca în toate civilizaţiile primitive, aşa şi în cea grecească, zeii din Olimp au fost reprezentaţi după chipul şi asemănarea oamenilor. Pentru ca să se deosebească unii de ceilalţi li s'au dat în artă diferite poziţiuni şi atribute caracteristice pentru fiecare.

Esculap apare târziu în artă ca şi în Panteonul vechii Elade.

Nu îl găsim reprezentat pe vechile vase arhaice. Imaginea sa ni s'a păstrat în schimb în numeroasele statui și monede bătute de orașele grecești, pe tot teritoriul locuit de Eleni și de Romani, ceeace dovedește extensiunea mare pe care a luat-o mai târziu cultul său. Cei mai vestiți sculptori ai Greciei antice s'au grăbit

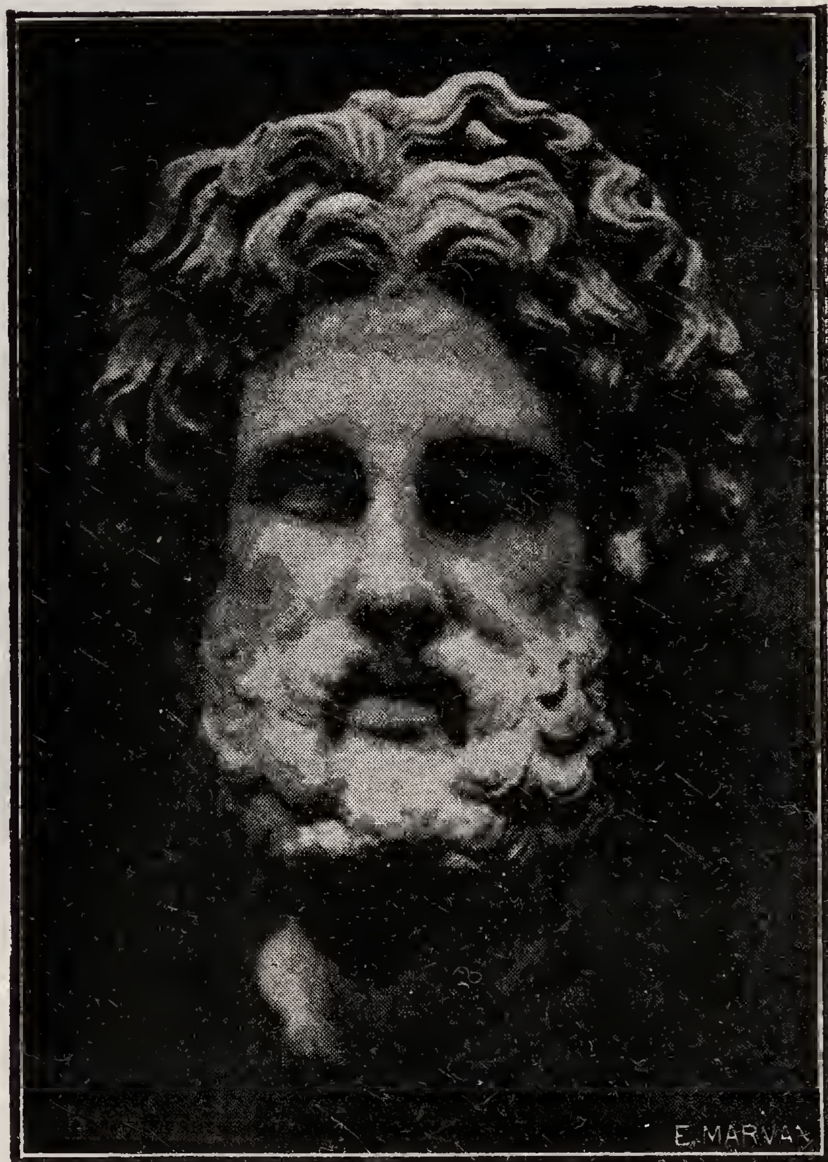

Fig. 4. — Asklepios (Esculap) din Melos.
Muzeul Britanic, Londra. (După Holländer)

a-i reda figura. (Alkamenes, Damophon, Praxiteles, Kalames, Timokles, Timarchides, etc.). Pe monumentele antice reprezentarea zeului derivă din combinațiunea lui Zeus cu a lui Kronos. De multe ori, e foarte greu de a distinge un cap al lui Esculap de unul al lui Zeus. De obicei, zeul sănătății are o expresie mai blândă și mai binevoitoare. El este reprezentat sub aspectul unui bărbat robust, în toată vigoarea vârstei cu barbă mare. Haina, în forma de togă, îi lasă gol pieptul în

partea dreaptă. Capul descoperit, poartă păr creţ. Pe faţa serioasă se vede expresia unui om matur, înţelept şi bun. Foarte rar şi numai mai tărziu îl vedem tânăr, fără barbă. De obicei, zeul stă în picioare. Din cele 98 de statui ale lui Eesculap, reproduse de Reinach, numai într'una zeul e reprezentat culcat iar în două e aşezat pe tron. Când figurile sunt complecte, e uşor să recunoşti pe zeu, graţie atributelor sale. Aproape în toate cazurile un braţ se sprijină pe bâta noduroasă cu şarpele sfânt încolăcit. Când bâta lipseşte, şarpele se încolăceşte pe antebraţul zeului sau este reprezentat liber la picioare sau alături de el. Alteori găsim la picoarele lui Esculap un cocoş, un câine sau omfalosul. (Statuile din Roma şi Neapole). Alteori zeul ţine în mână un vas, receptacolul băuturii vindecătoare sau un sul de pergament. Foarte des îl vedem împreună cu fiica sa Higia. (Statuile din Roma şi Torino, reliefurile de marmoră din Londra, etc.). Câte odată îl găsim împreună cu micuţul Telesfor, zeul convalescenţii, căruia mai târziu i-se atribue deasemenea virtuţii medicale. (Statuile din Roma, Londra şi Paris). Foarte rar îl vedem împreună cu Euamerion sau Akesis, geniul euforiei, sau în epoca romană cu Janiscos, un copil care se joacă cu o raţă sau un cocoş. Intre statuile antice cea mai valoroasă a fost cea din Epidaur (azi pierdută), cioplită din aur şi fildeş şi care reprezenta pe zeu aşezat pe un tron cu un baston în formă de sceptru în mâna stângă, iar mâna dreaptă odihnind pe capul unui bolnav. Alături de el,

Fig. 5. — Asklepios din Epidaur.
Muzeul Naţional Atena.

avea ca atribut, câinele. O monedă greacă reproduce această celebră reprezentare a lui Esculap.

Dintre statuile cele mai renumite şi mai caracteristice ce ni-s'au păstrat în muzee, menţionăm următoarele:

Fig. 6. — Esculap şi Higia. Statuie, Muzeul Vaticanului, Roma.

1. Esculap din Epidaur, în Muzeul Naţional din Atena. (Fig. 5).

2. Esculap, reprezentat tânăr, găsit tot în Epidaur, deasemenea în Muzeul Naţional din Atena.

3. Esculap din Metiope (Epidaur) reprezentat şezând, tot în Muzeul Naţional din Atena.

4. Esculap din Muzeul Lateran din Roma. (Fig. 1.).

5. Esculap (Portretul lui Nero) în marmoră neagră, la Muzeul Capitolin din Roma.

6. Esculap tânăr, în Muzeul Vaticanului. (Fig. 16).

7. Esculap în Muzeul Ufficiilor din Florenţa. Statuia datează din a doua jumătate a secolului al V-lea. Este o statuie restaurată cam rău.

8. Esculap, statuie aflătoare în Muzeul de Stat din Berlin.

9. Capul lui Esculap, din Muzeul Termelor din Roma.

10. Capul lui Esculap, din Melos, aflător în Muzeul Britanic din Londra. (Fig. 4).

11. Esculap şi Higia, grup aflător în Muzeul Vaticanului din Roma. Seamănă cu originalul elenic găsit la desgroparea forului din Praeneste, dar capetele au fost rău restaurate. (Fig. 6).

12. Esculap cu Telesfor, în Palazzo Massimo din Roma. (Fig. 7).

Statui celebre, reprezentând pe Esculap sunt destul de numeroase. (Reinach înşiră 98). Aproape toate muzeele mai mari posedă câteva exemplare. Cele mai numeroase le găsim la Roma, Atena, Berlin, Paris, Florenţa, Viena. etc.*).

V.

SANCTUARE.

Sanctuarele lui Esculap erau locuri sfinte împrejmuite şi cuprindeau toate instalaţiile şi clădirile necesare cultului.

După cum am mai spus, cultul lui Esculap este probabil originar din Tracia şi a pătruns în Elada prin Tesalia. De aici a trecut, împreună cu legendele, peste Pelopones în toate ţinuturile locuite de Greci, ajungând în Creta, Asia mică şi peste Grecia Mare în Italia.

La început se ridicau zeului altare simple sub cerul liber sau în peşteri. Crescând numărul adepţilor au început să i-se înalţe

*) In săpăturile italiene de tot recente de pe insula Kos s'au găsit mai multe statui cari deasemenea se atribuie lui Esculap.

şi temple. După Strabo şi alţi autori antici, cele mai vechi sanctuare se găsesc în Trica din Tesalia şi în Titanos din Sikyone, fondat de Alexanor, fiul lui Machaon. Vestitul călător Pausanias

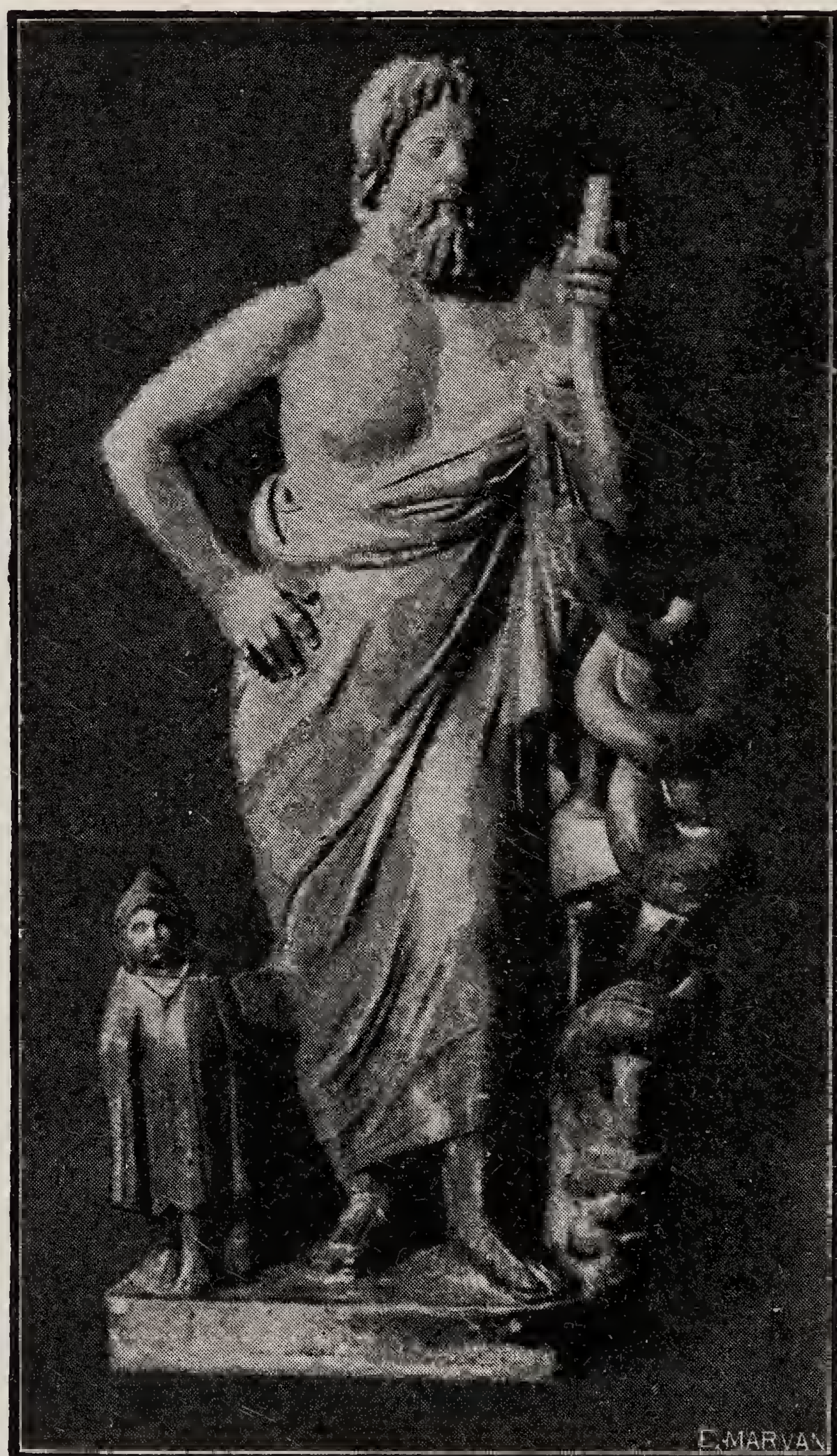

Fig. 7. — Esculap şi Telesfor. (Palazzo Massimo, Roma).

aminteşte de 63 sanctuare de ale lui Esculap (Asklepieion). După cunoştinţele noastre actuale, se pare că în lumea antică au existat mai mult decât 320 astfel de temple mari. Cele mai celebre au fost în Kos, Egina, Melos, Limera, Halieis, Lebena, Knidos,

Pergamon, Troizena, Megalopolis, Naupaktos, Agrigent, Paros, Sikyone, Atena, mai târziu şi Roma (Insula Tiberină). Cel mai important şi totodată centrul cultului a fost cel din Epidaur. După credinţa Grecilor, în acest templu s'au produs cele mai multe miracole. De aici se cerea şi se trimitea şarpele sfânt, simbolul zeului, ori unde era vorba să se înfiinţeze un templu nou. In timpul lui Hipocrat erau vestite şi templele din Kos şi Knidos. Toate aceste temple erau locuri de pelerinaj pentru bolnavii cari veneau atât din Elada cât şi din ţări mai îndepărtate.

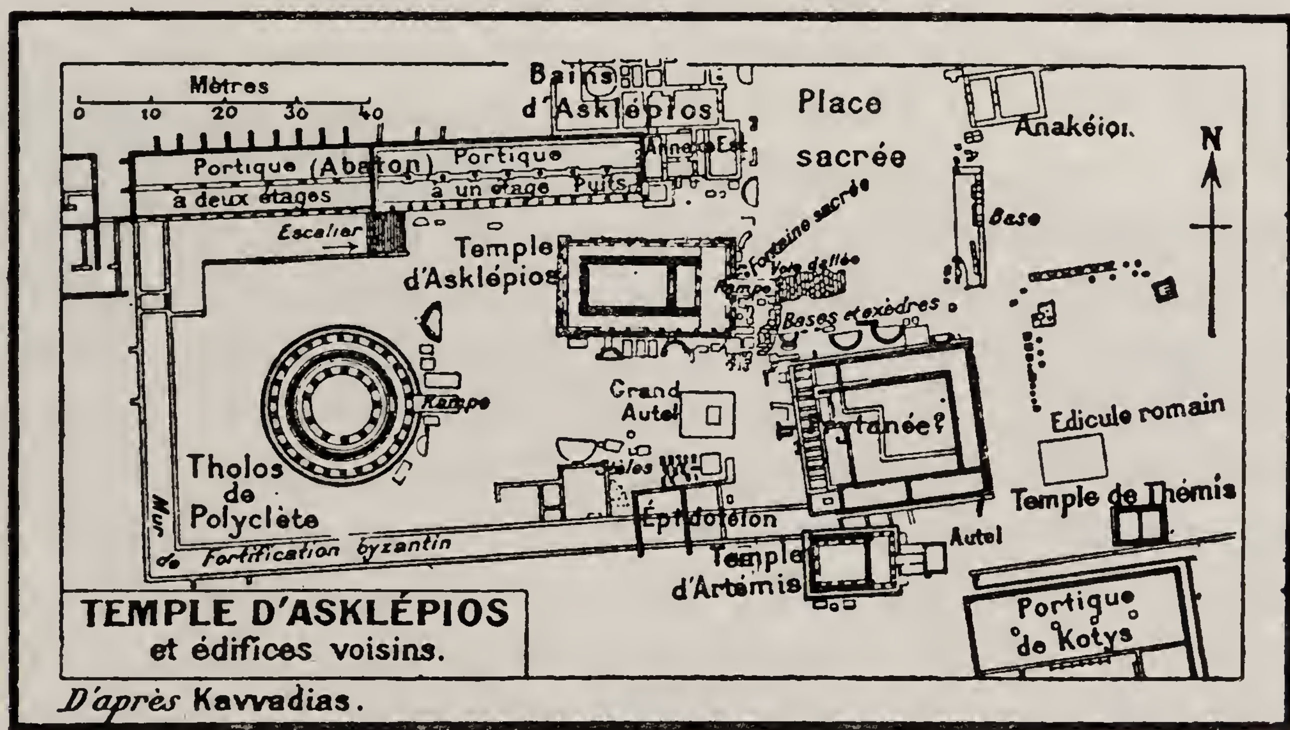

Fig. 8. — Planul parţial al sanctuarului din Epidaur. (După Kavvadias — reprodus de Lavedan).

La înfiinţarea unui astfel de sanctuar se ţinea totdeauna seamă de factorii naturali de igienă, pe cari îi oferea regiunea respectivă. Se alegeau de preferinţă regiuni frumoase, văi adăpostite de vânturi sau locuri ridicate, înconjurate de păduri dese. O condiţie fundamentală era totdeauna prezenţa unui izvor de apă curată şi întrucât era posibil, a unor surse minerale sau termale. Pe lângă aceste temple se găseau gimnazii, unde se întăreau bolnavii cu ajutorul exerciţiilor fizice, şi băi cu instalaţiuni pentru masaje, etc. O mare grije se acorda posibilităţii de a oferi bolnavilor linişte sufletească şi odihnă trupească. Se ridicau clădiri cari să adăpostească pelerinii. La efectele soarelui, ale aerului curat şi ale apei se adăugau distracţiuni, de aceea găsim pe lângă multe temple teatre mereţe. Săpăturile întreprinse în ju-

mătatea a doua a secolului trecut, ne dau posibilitatea să cunoaştem amănunţit mai multe din aceste sanctuare. Fundamentală este opera învăţatului grec *Kavvadias,* dela începutul veacului nostru, prin care a studiat amănunţit istoria cultului lui Esculap. Graţie săpăturilor cunoaştem astăzi destul de bine planul templului din Epidaur (fig. 8) şi viaţa care se desfăşura în jurul sanctuarului. Epidaurul este situat în centrul peninsulei Argolida. Deşi sanctuarul înfiinţat în secolul al VII-ea î. Chr. e mult mai tânăr decât cel din Trica, el totuşi în scurt timp a ajuns la o importanţă covârşitoare. Cea mai mare splendoare şi-a atins-o lida. Deşi sanctuarul înfiinţat în secolul al VI-lea î. Chr. e mult plul este refăcut şi ajunge la o nouă splendoare sub Antoninus Pius şi se menţine în floare chiar şi în timpul creştinismului, până la 426 d. Chr., când Tedosiu al II-lea suprimă printr'un decret cultul zeului păgân. Cultul esculapian din Epidaur s'a grefat pe un cult mai vechi al lui Apollo. La început amândoi zei erau imploraţi în rugăciunile bolnavilor. Chiar şi mai târziu, pe monedele din Epidaur figurau ambii zei. Ruinele cari se văd astăzi păstrează în straturile mai vechi resturi ale templului din secolul al IV-lea. El era în stil doric cu coloane canelate. Sculpturile de pe frontul templului se datorau lui Timokles. Statuia sanctuarului a fost sculptată de Thrasymedes din Paros. O cunoaştem după descrierea lui Pausanias şi de pe copia ei (monede, reliefuri) şi am dat-o într'un capitol anterior. In incinta sanctuarului se găsea fântâna sacră şi *tholos-ul,* o rotundă care era o capodoperă arhitecturală, zidită de Polykletos din marmoră albă. Pe pereţi se găseau inscripţii şi ex voto-uri. Indărătul tholosului se găsea *abaton*-ul, dormitorul pelerinilor, cari aici aşteptau apariţia zeului în vis (ceremonia incubaţiei). Intregul sanctuar era împrejmuit cu un zid de piatră. Templul propriu zis, care conţinea sanctuarul şi statuia zeului, a fost construit de Theodotos la începutul secolului al IV-lea. Fragmentele unor decoraţiuni sculptate de Timotheos reprezintă lupta centaurilor şi a amazoanelor şi se găsesc în Muzeul Naţional dela Atena. Sunt considerate ca unele din cele mai mari capodopere ale artei antice. Se spune că în tholos existau şi picturi ale artistului Methe. Intre ele era reprezentată şi o femee bând dintr'un pahar de cristal, al cărui transparenţă minunat reprodusă a fost ad-

mirată de întreaga antichitate. Sub clădire se găsea o criptă circulară cu trei rânduri de culoare. Lângă templu era așezat altarul cel mare al zeului, unde se prezentau jertfele aduse. In apropierea templului s'a descoperit teatrul, de proporții mărețe. (Fig. 9). Și acesta este opera lui Polykletos. El cuprindea mai mult de 12.000 persoane. Mai există și o arenă-stadion și instalațiile de băi. In împrejurimi erau și alte temple mai mici, în-

Fig. 9. — Teatrul din Epidaur.

chinate lui Apollo și zeițelor Themis, Artemis și Afrodita. S'a mai găsit și o statuie al Epionei, soția lui Esculap.

In Atena cultul lui Esculap a prins rădăcini în secolul al V-lea î. Chr., după ciuma din 429. Sanctuarul era mai simplu decât cel din Epidaur. Era așezat pe flancul meridional al Akropolei. Se găsea într'o situație igienică deosebit de favorabilă. Și aici era o statuie a zeului și pereții erau acoperiți cu ex-voto-uri. Dintr'o stâncă izbucnea izvorul sfânt, pe care și în zilele noastre credincioșii creștini îl consideră ca tămăduitor. Templul și împrejurimile sale erau înfrumusețate și de alte statui, ale Higiei și Panaceii, ale lui Podalir, Machaon și Hypnos, ale zeităților Demeter, Afrodita și, mai târziu chiar ale unor

zeităţi egiptiene ca Isis şi Serapis. Ruinele acestui templu au fost studiate în jumătatea secolului trecut.

In Kos, patria marelui Hipocrat, a existat deasemenea un celebru sanctuar, pe care l-a studiat *Rudolf Herzog* şi în jurul căruia în prezent o comisiune italiană de archeologi face săpături. De vreo câţiva ani se lucrează sistematic şi la desgroparea templului lui Esculap, grandios şi el, din Pergamon.

VI.

SERBĂRILE CULTULUI ESCULAPIAN.

Fiecare sanctuar îşi avea tipicul său propriu. La Epidaur se ţineau în fiecare an sărbători şi pelerinaje la sanctuar. Tot la patru ani (după unii autori la cinci ani) se făceau serbări mari, la care luau parte lume din întreaga Elada. Ele se ţineau primăvara şi durau câte trei zile. Multe oraşe trimiteau delegaţiuni oficiale. Incepeau cu mari procesiuni din oraş la sanctuar. Preoţii, magistraţii şi senatorii formau cortegiul oficial, urmat de un cor care cânta imnuri în onoarea lui Apollo şi Esculap. In urmă venea marea masă a pelerinilor şi a spectatorilor, toţi îmbrăcaţi în alb, încununaţi cu lauri şi cu ramuri de maslini în mâini. Cu ocazia săpăturilor s'au găsit şi listele misiunilor religioase acreditate din diferite oraşe. In listele aceste găsim şi delegaţii venite din Italia (Sicilia). Aceste serbări, numite *Asklepieia,* erau urmate de reprezentaţiuni dramatice, jocuri sportive şi concursuri muzicale.

La Atena se celebrau două mari pelerinaje anuale. Cel mai însemnat era cel numit *Epidauria,* care avea loc în timpul misterelor eleusiene şi comemora iniţierea lui Esculap în aceste mistere. Cel mai însemnat act al acestei serbări era procesiunea solemnă. Cealaltă sărbătoare se numea *Asclepieia* şi se făcea primăvara în ajunul serbărilor lui Dionysos. Consta din sacrificii şi imnuri religioase şi era urmată de reprezentări dramatice în teatrul lui Dionysos. La templul lui Esculap din Atena medicii oraşului aduceau zeului de două ori pe an jertfe, iar odată pe an se făcea o jertfă pentru tot poporul grec.

La Kos serbările anuale durau câte două zile şi se compuneau din procesiuni şi concursuri muzicale şi sportive.

Toate acestea serbări influenţau fantezia bolnavilor şi îi pregăteau sufleteşte pentru actele următoare, vindecătoare.

VII.

MEDICINA SACERDOTALĂ.

In secolul al VII-lea înainte de Christos, medicina preoţilor lui Esculap a ajuns într'o fază de deplină organizare şi se bucura de un enorm ascendent în toată Grecia şi coloniile ei. La începutul civilizaţiei eline, medicina era exclusiv în mâinile preoţilor, iar vindecările erau considerate ca fenomene miraculoase, datorite zeilor. Mai târziu, când Grecia începe să aibă medici empirici şi cu încetul tot mai învăţaţi, laici, cari întemeiază o artă medicală şi pun bazele ştiinţei medicale, medicina sacerdotala dăinuieşte mai departe paralel. Fără îndoială că între cele două medicine exista o influenţare, în general însă se poate constata că precum medicina laică nu s'a născut în templele lui Esculap, aşa şi medicina sacerdotală a ştiut să se menţină independentă, lucrând în primul rând cu mijloacele psichoterapice ale sugestiei şi credinţei.

Sanctuarele lui Esculap erau adevărate locuri de recreaţie, unde bolnavii din toate categoriile sociale veneau să consulte pe zeu. Se făceau în aceste sanctuare mult misticism şi un pic de şarlatanism care impresiona pe bolnavii credincioşi. Veniţi în temple cu ferma convingere că zeul le va ajuta, bolnavii erau pregătiţi sufleteşte pentru a se supune puternicei sugestii a preoţilor, pe cari nici de cum nu trebuie să-i considerăm ca simpli şarlatani ci ca iscusiţi terapeuţi, cari adesea stăpâneau şi foarte remarcabile cunoştinţe empirice de medicină. Astfel putem foarte bine să ne explicăm, privind lucrurile sub prisma critică a medicinii moderne, multe din vindecările miraculoase, săvârşite în temple.

Când lumea antică greco-romană a deschis drumul cultelor orientale, Esculap a început să aibă drept rival pe zeul egiptean Serapis, care dotat cu aceleaşi atribuţiuni medicale, i-a luat o

parte din credincioşii săi, ajungându-se în sfârşit la o sincretizare a acestor două divinităţi.

Când creştinismul a început să se răspândească, Esculap-Serapis, devenit zeul mântuitor, „Soter" par excellence şi în înţelesul mai larg al cuvântului, a netezit mult calea pătrunderii ideii de Izbăvitor a lui Isus Christos*).

Bolnavii şi infirmii, cărora adesea medicul laic nu le mai putea ajuta, soseau în cete pe jos, călări sau pe tărgi la zeul pentru care nimic nu era imposibil. Categoria principală a clientelei era formată din femei. (Fig. 10). Bolnavii veneau să consulte pe zeul mântuitor pentru boalele cele mai variate şi mai grave, ca paralizii, boale de plămâni şi foarte des pentru cazurile de slăbire şi pierdere a vederii. Femeile cerau mai ales ajutor împotriva sterilităţii. Un Tesalian, Pandaros, cere zeului să-l scape de petele ce le avea pe frunte, un alt bolnav din Mitilena vine în sanctuar pentru că îi cădea părul de pe cap şi i-se înmulţia părul pe faţă.

---

*) Schon die weltschmerzliche Stimmung der heidnischen Zeit am Ausgange des Altertums hatte „Reinheit", „Trost", „Entsühnung", „Heilung" in der Religion gesucht und dem *Heilgott,* dem Aeskulap, eine besondere Verehrung dargebracht. *Harnack* bemerkt über den Aeskulapkult und seine Beziehungen zur christlichen Religion: „Von Rom aus hat er (der Kult) sich über den ganzen Westen verbreitet, hie und da verschmolzen mit dem Kultus des Serapis und anderer Gottheiten, ihm zur Seite und untergeordnet der Kultus der Hygea und Salus, des Telesphorus und Somnus. Dabei erweiterte sich die Sphäre dieses heilenden Gottes immer mehr: er wurde zum „Soter" schlechthin, zu den Gott der in allen Nöten hilft, zu dem „Menschenfreunde" (φιλαυϑςωπότατος). Je mehr man in der Religion nach Rettung und Heilung ausschaute, desto mehr wuchs das Ansehen des Gottes. Er gehörte zu den alten Göttern, welche dem Christentum am längsten Widerstand geleistet haben. Darum begegnet er auch in der alten christlichen Litteratur nicht selten. In der zweiten Hälfte des zweiten Jahrhunderts und im dritten war der Aeskulapkultus einer der verbreitetsten. Man reiste zu den berühmten Heilanstalten des Gottes wie man heute in die Bäder reist; man rief ihn an bei den Krankheiten des Leibes und der Seele: man brachte ihm, den ϑεὸς σωτῆς die reichsten Geschenke; man weihte ihm das Leben. Ungezählte Inschriften und Bildwerke bezeugen das". *Harnack,* „Medizinisches aus der ältesten Kirchengeschichte", S. 94—95). — Citat din: *Iwan Bloch,* „Byzantinische Medizin", în: *Th. Puschmann,* „Handbuch der Geschichte der Medizin", (vol. I), pag. 494—495.

In poeziile homerice boalele erau considerate mai întotdeauna ca pedepse ale zeilor. Deci orice intervenţie omenească fără ajutorul zeilor este fără folos. Credinţa aceasta de bună seamă că s'a menţinut în tot timpul antichităţii la poporul simplu, pe care nu îl putea atinge scepticismul de mai târziu al claselor înstărite.

Tratamentele aplicate în diferite sanctuare variau foarte mult. La unele tendinţa spre misticism era dominantă, la altele li-se îngăduia preoţilor să lucreze mai mult sau mai puţin şi cu mijloacele empirismului. Astfel în unele temple vindecările luau aspectul de miracole, datorite apariţiunii în vis a zeului şi a fiicei sale Higia. In altele însă adesea vedem făcânduse adevărate cure medicale dirijate de preoţi cu experienţă, cari se foloseau de nimbul zeităţii pentru a acoperi şi justifica intervenţii adesea foarte reale.

Fig. 10. — Ex voto din Panonia: Uter. (Muzeul Naţional Maghiar din Budapesta. După Korbuly).

Sugestia intervenţii supranaturale vindeca în multe cazuri imediat pe credincioşi. Alteori vindecarea se producea mai târziu, graţie consultaţiunilor şi poveţelor bune date de preoţi sau — cum credeau bolnavii, — în vis de către zeu. De multe ori indicaţia dată era bizară. Foarte frecvent se întâmpla ca preoţii templelor să explice a doua zi rostul viselor. In timpul când cultul lui Esculap era în culmea înfloririi, activitatea zeului nu mai era concepută directă, ca a lui Apollo. Zeul nu intra în legătură directă cu suferinţele oamenilor ci indica calea vindecării numai în vis. Intervenţia preoţimii ca mediatori între Esculap şi bolnavi deosebeşte în mod fundamental cultul lui de al

altor zei vindecători greci. Tălmăcirea visurilor de către preoţi ducea la prescripţiuni de reguli elementare de igienă, ca dietă, băi, masaje, cari aplicate în cadrul situaţiei minunate a sanctuarului şi înconjurate de tot confortul, duceau în cele mai multe cazuri la rezultate bune. Intr'un caz de dispepsie găsim următoarea prescripţie citată de Lavedan: „Să nu te superi niciodată! Să ţii un regim alimentar special! Să alergi mult în gimnaziu! Să faci preumblări cu picioarele goale, înainte de a te duce la băi! Să faci gargară!".

In general apa juca un mare rol atât la băut cât şi la băi. Ori de câte ori vindecarea se obţinea prin metodele naturale, ea era totuşi considerată ca un miracol al zeului.

Uneori nu apărea zeul personal în vis, ci îşi trimitea copii sau şarpele divin.

Nimeni nu putea pătrunde în locul sfânt, dacă nu era purificat. Intrarea era oprită femeilor cari urmau să nască şi muribunzilor. Pentru a veni în ajutorul acestora, s'au clădit pentru ei, în afara sanctuarelor, încăperi speciale (Pausanias). Bolnavii nu pătrundeau imediat în sanctuar. Intâi trebuiau să treacă printr'o pregătire de curăţire trupească şi sufletească. Făceau băi repetate, posteau, aduceau jertfe, cetiau tabelele votive şi ascultau povestirile preoţilor despre vindecările miraculoase. Actul principal — după purificare — era *incubaţia,* adică dormitul în templu, un obicei de origină egipteană. Somnul era considerat ca o stare favorabilă pentru primirea inspiraţiei şi destăinuirii divine. Bolnavul se culca pe pielea unui animal proaspăt jertfit în sanctuarul templului. Puternic sugestionat prin practicele pregătitoare, uneori poate şi toropit de o băutură narcotică, bolnavul adormea. Preoţii făceau pregătirile necesare pentru ca în momentul oportun să-i apară bolnavului zeul. Probabil coridoarele subterane serveau acestui scop. In sanctuar era lumină puţină, mirodenii înbalsamau atmosfera. O linişte absolută stăpânea. Bolnavul vedea în vis apărând zeul singur sau însoţit de copiii şi şerpii săi. Zeul vorbea cu el, indica remediul şi tratamentul de urmat, cât şi actele religioase de recunoştinţă pe cari cei vindecaţi erau obligaţi să le îndeplinească. Dacă apariţiunea nu se întâmpla în prima noapte (adică în realitate preoţii nu considerau pe bolnav îndeajuns de pregătit pen-

tru intervenţie şi sugestie) incubaţia se repeta până ce în sfârşit miracolul se sevărşea. Inainte de apariţiunea zeului, de obicei se auzeau voci misterioase şi începeau să se plimbe prin camere şerpi îmblânziţi. Adesea zeul şi ajutoarele sale făceau chiar şi mici intervenţiuni chirurgicale.

Există multe inscripţiuni votive, în care bolnavii descriu apariţiunea zeului şi vindecarea lor.

Incubaţia s'a practicat până în secolul al V-lea după Christos. Ea a fost transmisă dela Greci şi la Romani şi se găseşte la multe popoare orientale chiar şi până în zilele noastre.

Intr'o comedie, reprezentată la Atena în anul 386 înainte de Christos, „Plutus" de Aristofan, se descrie o zi petrecută de un credincios în Epidaur. Este o satiră îndreptată contra credincioşilor lui Esculap şi împotriva curelor din temple. E evident ca în vremea aceasta scepticismul faţă de aceste practici era foarte răspândit între orăşenii Atenei.

In epoca romană instalaţiunile dela Epidaur sunt mult mai confortabile şi mai vaste, aşa că bolnavii puteau să staţioneze aici timp mai îndelungat. Tot mai mult ai impresia că e vorba de un sanatoriu în înţelesul modern. Tratamentele miraculoase rămân ca formă, dar cura medicală propriu zisă se substitue din ce în ce mai mult. Din aceasta epocă avem ordonanţe medicale lungi, date natural în numele zeului, în cari e vorba uneori de tratamente foarte raţionale.

Dintre numeroasele vindecări relatate de inscripţii sunt foarte frecvente cazurile în cari bolnavii cu vederea scăzută sau chiar orbi şi-au recăpătat lumina ochilor. Se cunosc 44 de inscripţiuni provenite din secolul al VI-lea înainte de Christos, cu povestea unor bolnavi. Pausanias citează 6 descrieri votive (stele), toate cu numele bolnavilor vindecaţi, cu analiza boalelor şi indicarea curei prescrise. Trei inscripţii sunt complecte *(Kavvadias)*. Sunt cam de 170 cm. înalte, 75 cm. late şi au acelaş caracter de litere şi formă de inscripţie. După *Herzog* ele sunt din jumătatea a două a secolului al IV-lea înainte de Christos. In ele se relatează câte 20—25 de vindecări, în total vreo 130 de miracole. Descrierile sunt mici povestiri precedate de un titlu care le anunţă şi le rezumă. Iată câteva exemple:

1. O femeie cu numele Arate suferea de ascită. Mama ei

pleacă la Epidaur ca să doarmă şi să viseze. Ea doarme şi are o viziune: Zeul i-a tăiat capul fiicei sale şi a răsturnat-o apoi cu capul în jos. Apa eşia din abundenţă şi zeul, după ce a golit-o de apă, a îndreptat din nou corpul şi a reaşezat capul la locul lui. După ce mama a avut această viziune, se reîntoarse la Lakedemon şi găsi fata, care a avut acelaş vis, complect vindecată.

2. O altă femee, Cleo a fost cinci ani însărcinată, fără să poată să nască. După ce se roagă zeului şi doarme în templu, naşte în curând în afara lăcaşului sfânt, un copil sănătos. Copilul după naştere a putut să alerge imediat.

Fig. 11. — Stelă votivă greacă. (Sâni, ochiul şi un picior bolnav, după Holländer).

3. Isthmonike a fost însărcinată timp de trei ani şi a născut a doua zi, în afara sanctuarului, după ce dormise şi visase în templu.

4. Ambrosia, oarbă de un ochiu, s'a vindecat de boală, deşi era necredincioasă. In timpul somnului i-a apărut în vis zeul Esculap şi după ce i-a deschis ochii şi i-a întrodus un medicament în ei, a doua zi ea s'a sculat şi a plecat cu vederea complect vindecată. In timpul somnului zeul i-ar fi spus că în amintirea vindecării trebue să aşeze în templu un porc de argint.

5. Agestratos s'a tămăduit imediat de dureri groaznice de cap, cari îi turburau somnul.

6. Georgias din Herakleia, care avea o săgeată în piept cu

răni purulente, după ce a dormit o noapte în templu, s'a sculat dimineaţa cu săgeata în mână.

7. La fel s'a vindecat şi Euhippas care avea o săgeată în obraz.

Aceste două vindecări fac să se creadă că preoţii sanctuarelor dădeau probabil băuturi anesteziante şi făceau operaţii.

8. Hermon din Thasos a fost vindecat de către zeu de orbire. Neplătind onorariile cuvenite, iar a orbit. După ce a revenit cu pocăinţă la templul lui Esculap şi şi-a îndeplinit obligaţiile, zeul l-a vindecat din nou.

9. Pentru a da o idee despre aceste vindecări, este semnificativă descrierea cazului unei femei din Troizena, care suferea de tenie. Ea s'a dus şi a dormit o noapte în templul lui Esculap din acea localitate. In vis i-a apărut fiul zeului, care pentru a-i scoate tenia a început prin a tăia capul bolnavei, dar pe urmă s'a văzut în neputinţă de a repune capul pe gâtul bolnavei. A fost nevoe ca cu toată graba să se alerge la Epidaur pentru a invita pe Esculap să vie la Troizena. In acest timp s'a luminat de zi. Preotul a văzut într'adevăr şi nu numai în vis, cum capul Aristagorei era despărţit de corp. Când a sosit Esculap, bolnava a avut al doilea vis. A visat că Esculap, venind din Epidaur i-a repus capul la loc şi apoi i-a spintecat burta şi i-a extras de acolo tenia. După aceea i-a cusut burta şi bolnava s'a vindecat.

Această vindecare şi povestire ne permite să înţelegem că preoţii din Epidaur erau geloşi de concurenţa Troizenei şi deci răspândeau vestea că preoţii oraşului rival au comis o eroare de diagnostic, crezând probabil că tenia se găseşte în cap şi nu în abdomen şi în al doilea rând că pentru a repara această greşală au fost nevoiţi a recurge la zeul autentic din Epidaur.

O alta relatare spune că după o vindecare miraculoasă a urmat înfiinţarea unei noui filiale în oraşul vecin Halieis, graţie transportării fără voe a şarpelui prin căruţa care ducea bolnavul acasă. Tot graţie unui miracol s'a înfiinţat filiala din Sikyone.

Tabelele citate conţin nu numai relatări de vindecări miraculoase dar şi pedepse şi oracole. Astfel, copilul Aischines suindu-se pe un pom ca să poată să vadă în templu cum dorm bol-

navii, a căzut, pedepsit de zeu, şi şi-a spart un ochi. Cerând zeului iertare, acesta l-a vindecat. Uneori veneau la templu părinţii cari şi-au pierdut copii, cerând zeului un oracol pentru a-i putea regăsi.

Uneori, chiar destul de des, zeul refuza intervenţia sa. Astfel, în „Plutus" de Aristofan vedem un personaj care este gata a părăsi templul, plângându-se că zeul refuză sistematic să-i apară în vis sau să i se manifesteze printr'un semn sau într'o formă oarecare şi nu face nimic pentru a-l vindeca.

Serviciile făcute de Esculap nu erau gratuite, darurile primite dela bolnavi erau adeseori scumpe şi preoţii profitau de ele. Erau preferite comestibilele şi metalele preţioase. Pentru o cură miraculoasă s'a dat odată o ofrandă în valoare de patru milioane lei. Pe de altă parte însă un copil bolnav şi sărac, Euphanes din Epidaur, a promis zeului ca plată în caz de vindecare nişte oşcioare (arşici) de jucărie. Promisiunea a fost acceptată şi copilul s'a vindecat. Un ex-voto din timpul Cezarilor arată că bolnavii Valerius Symphorius şi Protis au dăruit zeului pentru vindecarea lor o statue în bronz, un colier de aur cu ornamente de şerpi, cântărind o jumătate de livră şi un cuţit de argint de aceeaş greutate. Pretenţiile de onorar ale preoţilor erau de obicei în raport cu averea bolnavilor, lucru pe care îl recomandă şi Hipocrat medicilor laici. Adesea onorariile erau proporţionale cu necredinţa. Ambrosia din Atena, oarbă de un ochiu, nu credea în vindecările miraculoase şi îşi manifesta pretutindeni această părere. Inrăutăţindu-se boala, s'a hotărât totuşi se apeleze la zeu. Zeul îi apare în somn şi-i spune că o va vindeca, cere însă în schimb ca ea să aşeze în templu un porc de argint, în amintirea prostiei ei. Bolnava s'a executat şi zeul a vindecat-o. Zeul e nemilos faţă de neplatnici. Hermon din Thasos, orb vindecat, refuză să plătească onorariul. E pedepsit cu o nouă orbire. Bolnavul se pocăeşte, promite solemn că se va ţine exact de obligaţiuni şi recapătă dela zeu vederea.

Echedoros din Tesalia primeşte bani dela un bolnav vindecat ca să ridice zeului o statuie şi păstrează suma. Zeul atuncia îl pedepseşte cu boala de care scăpase cel vindecat. Când nu indică zeul, adică preoţii, felul darului, bolnavii alegeau obiecte despre care presupuneau că fac plăcere divinităţii. Se gravează

pe tabele de marmoră sau pe o piatră ordinară sau aurită istoria vindecării, care astfel rămâne eternizată în templu. Uneori inscripţiile sunt metrice în formă de imnuri de laudă lui Esculap. Se spune că şi Hipocrat, studiind aceste inscripţii, s'a folosit mult de învăţăturile rezultate din ele în practica sa medicală. Un alt medic din antichitate a găsit într'un ex-voto de felul acesta o bună reţetă contra muşcăturii şerpilor veninoşi. In sfârşit cei însănătoşiţi aruncau ca semn al recunoştinţei monede de aur şi argint în izvorul sacru. Alteori se ofereau basoreliefuri, reprezentând scene de adoraţiune şi rugăciune, vase preţioase, bijuterii, obiecte de toaletă şi îmbrăcăminte. Adesea ofranda era o statuetă reprezentând bolnavul vindecat. O altă formă de ex-votouri, cele mai uzitate, erau nişte icoane sau statuete ce se depuneau în anumite locuri rezervate în templu, cari reprezentau în metal preţios, piatră sau teracotă, poate şi în ceară, imagina redusă a organelor sau membrelor vindecate (ochi, nas, gură, urechi, dinţi, capete, inimă, mâini, picioare, organe ge-genitale bărbăteşti sau femeieşti). (Fig. 10, 11, 12). Unii autori cred că aceste piese votive reprezentând organe bolnave nu se ofereau numai după vindecare, ca dovada recunoştinţei, ci şi înainte de tratament pentru ca zeul să vadă prin ele ce-l doare pe bolnav. (Fig. 12).

Fig. 12. — Bolnav aducând un ex-voto care reprezintă o gambă cu varice. (Relief din Asklepieionul din Atena. După Holländer).

Obiceiul acesta s'a păstrat şi la popoarele creştine până în zilele noastre. Astfel de ex-votouri se pot vedea în bisericile

creştinilor ortodoxi şi catolici, aşezate în faţa icoanelor vindecătoare ale Fecioarei şi ale Sfinţilor.

Inventarele găsite în templul din Epidaur dovedesc că lista darurilor primite era ţinută la zi. Inventare asemănătoare se cunosc şi dela Asklepieionul din Atena.

VIII.

HIGIA.

Zeiţa greacă Higia (Hygieia; lat. Hygia, Dea Salus) e personificarea sănătăţii, protectoarea vieţii, cea care patronează prescripţiile medicale, adică zeiţa igienii (în înţelesul vechiu, mai larg). Ea pătrunde cu mult mai târziu în credinţele şi cultul greco-roman. Concretizarea personalităţii ei pare a deriva din unele credinţe archaice despre zeiţa Palas-Atena (Minerva), care adesea joacă acelaş rol ca şi Higia. Unii autori cred deadreptul că ea şi Atena au fost la început o singura divinitate sub două aspecte diferite. In oraşul Atena ea apare abia în secolul al V-lea î. Chr. Chiar în acest secol ea nu există în Epidaur, unde abia după anul 420 î. Chr. începe să joace un rol. Când credinţele în ea şi în cultul ei luaseră o formă mai concretă, ea intră în familia lui Esculap, fiind considerată fiica lui. Atunci când ea este împreună cu Esculap, ea poartă remediile de care are nevoe zeul pentru bolnavii săi. Higia juca un rol mare în Atena şi Pelopones. Cele mai vechi urme ale cultului ei s'au găsit la Titan, aproape de Sikyone. Sanctuarul lui Esculap din Atena este consacrat şi fiicei sale. Preotul lui poartă numele de preot al lui Esculap şi ale Higiei. Impreună cu ea sunt venerate surorile ei Iaso, Panakeia şi Aiglea. Ea îşi păstrează însă un oarecare primat faţă de ele. In cursul secolului al IV-lea înainte de Christos, personalitatea ei este bine stabilită şi cultul ei organizat.

Sub influenţa Atenienilor, zeiţa este primită şi în sanctuarul din Epidaur, unde capătă un templu propriu abia cu mult mai târziu. Cultul ei se întinde în Pelopones, mai ales în nordul Greciei şi în Asia mică. Ca şi în Atena, Higia obţine în Asclepieele din Kos şi Pergamon un loc aproape egal cu al lui Esculap.

O găsim foarte venerată şi în Megara, Elate, Delos, în Tracia şi în Mesia. Sub influenţa Pergamului, sanctuarele Higiei se înmulţesc îndeosebi în Asia mică. Din Grecia cultul ei pătrunde şi la Romani, probabil la începutul secolului al IV-lea. Aicea ea se numeşte adesea şi Valetudo sau este sincretizată cu o veche zeitate italică Salus, luând numele de Dea Salus.

Iconografia Higiei este foarte bogată şi variată. Ea este reprezentată ca o fată tânără, frumoasă, plină de bunătate, întovărăşită totdeauna de şarpele tatălui ei Esculap*).

Ea are de obicei într'o mână un vas din care se adapă şarpele ţinut în mâna ceealaltă (Fig. 13). Aproape totdeauna e reprezentată stând în picioare, foarte rar şezând pe un tron. Vasul concretizează vasul cu medicamente.

Câteva opere de artă antică cu Higia sunt următoarele.

Fig. 13. — Higia. (Muzeul Vaticanului, Roma).

*) E de remarcat faptul că şi zeiţa Palas-Atena, cu care la început se confunda Higia, e reprezentată adesea cu un şarpe la picioarele ei, simbolul chtonic. Astfel când Atena-Higia a trecut în familia lui Esculap, n'a fost greu să se confunde şarpele ei cu şarpele zeului vindecător.

La Megara se află un grup al lui Esculap şi Higiei datorit lui Briaxis. Un grup analog din Kos a fost sculptat de fii lui Praxiteles. Aceste opere mari s'au pierdut; ni s'au păstrat însă din aceasta epocă mai multe basoreliefe, mai ales dela templul din Atena. Chipul ei îl găsim adesea şi pe numeroase vase şi monede greceşti. La Roma, în timpul împăraţilor, se obişnuia a se modela capul zeiţei după figura unor femei contimporane, cari cunoşteau arta tămăduirii. Impărăteasa Domitia a servit ca model statuiei Higiei din Muzeul Naţional din Berlin. *Reinach* reproduce 32 statui ale Higiei. Cele mai multe se află azi în muzeele din Atena, Epidaur, Berlin, Roma şi Paris. Intre cele mai renumite menţionăm statuia din Muzeul Statului din Berlin, cea din Muzeul Capitolin din Roma (portret), o altă statuie (portret) din Muzeul Statului din Berlin, statuia cu braţele rupte din Muzeul Vaticanului găsită la Ostia, una deosebit de frumoasă din Muzeul Vaticanului, care reprezintă pe zeiţă, adăpând şarpele (fig. 13) şi în sfârşit una din Muzeul Naţional din Roma, din marmoră, datând din jumătatea secolului al IV-lea d. Chr.

IX.

TELESFOR.

Telesfor (Telesphoros) este o divinitate vindecătoare din familia lui Esculap, care apare mai ales în epoca elenistă. Cultul său este strâns legat de al lui Esculap şi al Higiei. Indeosebi este considerat ca geniul convalescenţii, al viselor salvatoare sau chiar al somnului. Unii îl consideră ca şi pe fratele său (foarte rar reprezentat) Akesis, drept zeu al secretului medical, sincretizat cu zeul egiptean din epoca elenistă Horus-Harpocrat.

Deobicei el este colaboratorul lui Esculap şi apare în vis împreună cu el, aducând criza şi liza în decursul boalei. El are deci în actul vindecării un rol activ, în contrast cu pasivitatea lui Esculap. Mulţi credincioşi, mai ales în timpul declinului păgânismului, i-au creiat un cult particular, adorându-l ca pe un zeu cu acţiune şi putere personală. Cultul său pare a fi originar din Tracia sau Iliria, pe de altă parte prin o sincretizare cu Horus-Harpocrat şi din Egipt; din Grecia a fost dus şi la Roma. Un oracol ordonă adoptarea lui la Pergam, unde cultul său a ajuns la o im-

portanţă foarte mare. Era mult venerat şi în Bitinia şi pe insulele Lesbos şi Samos, în Lidia şi Frigia. La Epidaur şi Atena a pătruns mai târziu. După *Holländer* Telesfor ar fi identic cu Euamerion sau după versiunea epidauriană cu Akesis, care adesea are în mitologie şi o personalitate proprie, fiind considerat ca nepot al lui Esculap şi fiu al lui Machaon sau al lui Alexanor.

Arta greacă îl reprezintă pe numeroase basoreliefe şi statuete sub forma unui copil învelit până la picioare într'o manta largă, cu capul aeoperit de o glugă. (Fig. 7). Figura sa imaginează pe bolnavul abia sculat din boală, slăbănog şi bine învelit. Mantaua şi gluga par a indica o origine tracică. După unii, această manta-pelerină conică ar simboliza ventuza. Intr'o statuetă descoperită de *Wiegand* în termele împărătesei Faustina, Telesfor ţine în mână instrumente chirurgicale. In reprezentările mai târzie, el ţine în mâini un sul de hârtie, din care studiază. Rareori apare singur, de obicei cu tatăl său. Uneori se găsesc reproduceri de ale sale, din bronz şi teracotă. De obicei stă în picioare, foarte rar în genunchi. *Reinach* reproduce 15 statuete de ale lui Telesfor şi trei grupuri unde figurează împreună cu Esculap şi Higia. Il mai găsim uneori reprezentat pe monezi din timpul împăraţilor, mai ales Commodus, Caracalla şi Geta. Cu ajutorul numismaticei se poate urmări cultul său în toată Asia.

Fig. 14. — Monedă grecească cu Esculap, Higia şi Telesfor. (După J. Guiart).

X.
CULTUL LUI ESCULAP IN SICILIA ŞI IN RESTUL ITALIEI.

Cultul lui Esculap a trebuit să pătrundă fără îndoială în peninsula italică prin coloniile greceşti din Sicilia şi din sudul Ita-

liei. Ruinele templului lui Esculap dela Agrigent şi statuiele sale antice dela Siracuza, foarte bine conservate, dovedesc îndeajuns grandoarea şi amploarea cultului său în Sicilia. Dar acest pământ al cutremurelor şi erupţiunilor vulcanice nu a fost propriu pentru a ne păstra prea multe temple şi clădiri. La Agrigent abia s'au putut scoate câteva resturi din templul zeului vindecător. Se pare că aici (întemeierea s'a întâmplat probabil în secolul al VI-lea î. Chr.), a existat o statuie a zeului, sculptată de Myron.

In muzeul din Siracuza există o frumoasă statuie al lui Esculap, bine conservată. Ea e relativ mică şi cam grosolană. Zeul e reprezentat în atitudinea sa tipică, stând în picioare şi cu şarpele său. Statuiei Higiei îi lipseşte capul. Liniile sunt fine, proporţiile juste. Ea datează probabil din epoca greacă, nu ca cea a lui Esculap, din cea greco-romană. Şi în aceasta foarte frumoasă statuie, zeiţa este în atitudinea obişnuită, în picioare, cu şarpele înfăşurat pe antebraţul drept. Inscripţii relative la cultul lui Esculap, nu s'au putut găsi până acuma în Sicilia.

Pătrunzând cultul lui Esculap şi al familiei sale în Italia, el a suferit în lumea romană oarecari modificări. Fără îndoială în sistemul religios al statului roman sunt multe puncte comune cu mitologia elină. Astfel şi cultul esculapian s'a putut uşor grefa în Roma*).

In anii 291—293 î. Chr. a bântuit în Roma o groaznică epidemie de aşa numită ciumă. Poporul în disperarea sa consultă oracolul din Delfi, care recomandă să aducă din templul lui Esculap din Epidaur statuia zeului sau şarpele lui. Senatul roman trimite o delegaţie la Epidaur. Zeul se milostiveşte de streini şi le dă şarpele său divin, care pune capăt epidemiei. Când deputaţia admira statuia zeului, a eşit de subt ea un şarpe, care s'a furişat prin oraş şi s'a aşezat pe prora vasului Romanilor. Aceştia crezând că e însuşi Esculap în formă de şarpe, au plecat cu pânzele întinse spre Roma. Când urcau Tibrul, şarpele s'a furişat din corabiei în mlaştinile de pe insula Tiberină, arătând astfel dorinţa

*) Şi în Franţa adecă în vechea Galie, mai ales în Vendée, se află urmele cultului lui Esculap din epoca galo-romană. In Africa există un templu al lui Esculap şi al Higiei în Lambesis. Mai sunt urme al cultului lui Esculap la Cartago şi Timgad. Natural acest cult a ajuns aici prin intermediul Romanilor. Deasemenea după săpăturile nouă italiene se vădeşte că ei erau veneraţi şi în Leptis Magna.

zeului de a locui aici. (Fig. 15; Ovidiu: Metamorfozele. C. XV). Epidemia s'a oprit ca prin minune, cetăţenii oraşului etern i-au ridicat lui Esculap drept recunoştinţă un templu pe insulă. Ruinele sale se văd şi astăzi lângă biserica sfântului Bartolomei. Insula a fost botezată insula lui Esculap. In jurul sanctuarelor s'au zidit obişnuitele anexe. In templu s'a aşezat o corabie de aur cu şarpele divin încolăcit pe proră. Intre ruinele acestui templu, s'au găsit inscripţii cu 4 vindecări asemănătoare celor din Epidaur,

Fig. 15. — Şarpele lui Esculap debarcând în Insula Tiberină. (Moneda antică. După J. Guiart).

datând din secolul al II-lea sau III-lea după Christos. Tot în onoarea zeului un vas al flotei romane purta numele lui Esculap. Insăşi insula care era alungită, a fost astfel înconjurată de ziduri, încât imita forma unei corăbii. Există şi astăzi un fragment al acestor ziduri în extremitatea de sud a insulei, pe care se distinge bustul lui Esculap cu bastonul serpentar în mână.

Din tablele votive găsite pe insula Tibrului şi publicate de *Grüter* amintim două: Un soldat orb Valerius Aper a împlinit oracolul să amestece sângele unui cocoş alb cu miere şi să facă o alifie cu care să-şi frece ochii timp de trei zile. Reprimindu-şi

vederea a venit să mulţumească zeului în faţa întregului popor. Chrysermos scuipând sânge a fost sfătuit să bee sânge de taur. Indeplinind sfatul zeului s'a vindecat.

Fig. 16. — Medicul lui August, Antonius Musa ca Esculap. Muzeul Vaticanului, Roma.

Cea mai mare serbare a lui Esculap se ţinea la Roma, la calendele lui Ianuarie. Ritualul e acelaş ca şi la Greci. Mai târziu cultul s'a transformat mai ales în urma influenţelor orientale. Romanii au asociat zeului grec şi cultul unei divinităţi pur latine, Veiovis, care era venerat deasemenea în Insula Tiberină. In epoca influenţelor orientale Esculap se sincretizează cu Serapisul egiptean. Reprezentarea zeului la Romani a rămas identică ca şi în Grecia: Un bărdat viguros şi respectabil, alături de Higia şi Telesfor.

In legătură cu acest cult trebue să amintim onoarea cea mai mare ce a fost acordată vreodată unui medic: omagiul împăratului August, care din recunoştinţa pentru serviciile făcute, a ridicat o statuie medicului său Antonius Musa, reprezentându-l ca zeu al medicinii şi plasându-i statuia în templul lui Esculap. (Fig.

16). Azi ea se află în Muzeul Vaticanului din Roma. Medicul este reprezentat tânăr, cu o figură frumoasă, zâmbitoare, sprijinindu-se pe un baston în jurul căruia se încolăceşte un şarpe, iar la picioarele găsim *„omphalosul“* „buricul“ (centrul lumii) simbolizând că toată puterea divină de vindecare o are dela Apollo, tatăl său.

Esculap şi Higia au figurat şi pe numeroase monede romane. Se găsesc atât în timpul republicei romane cât şi sub împăraţi. Ii mai găsim figurând pe monedele bătute de oraşele pontice: Histria, Kallatis (Mangalia) şi Tomi (Constanţa), *(Moisil)*.

X.

CULTUL LUI ESCULAP ŞI CREŞTINISMUL.

Sanctuarele lui Esculap, după ce au atins splendoarea lor în secolul al II-lea şi al III-lea d. Chr., au continuat a funcţiona până în secolul al IV-lea şi chiar al VI-lea al erei creştine. Grandoarea cultului său în aceste epoci târzii este documentată şi prin faptul că neoplatonicianul Proclus, care a trăit la Atena, dela 410—485 d. Chr., se declară credincios devotat al lui Esculap. Credinţa în zeu şi cinstirea cultului său erau aşa de mari şi atât de infiltrate în popor, încât foarte mult timp a reuşit să se menţină chiar şi după introducerea creştinismului. O dovadă a puterei de menţinere o găsim şi în faptul că spre sfârşitul secolului al IV-lea Sfântul Eremia combate foarte mul credinţa acelora cari îşi căutau sănătatea în sanctuarele zeului păgân. Chiar pe la 500 d. Chr. găsim la primii creştini elemente luate din cultul lui Esculap.

Venerarea lui Esculap devenise în vremea imperiului roman tot mai mare şi mai adâncă. Zeul ajunge pe o treaptă tot mai înaltă, până ce către sfârşitul păgânismului el devine unul din zeii cei mari de tot, luând uneori chiar locul lui Iupiter. Totodată se aprofundează ideea de Salvator, Mântuitor. Esculap „Salvatorul“, este cel din urmă zeu păgân care mai poate resista creştinismului, chiar după ce el deveni religie de stat. Pe de altă parte însă, concepţia de salvator adâncită prin misticismul oriental importat şi prin formele liturgice de veneraţiune tot mai impre-

sionante, netezeşte căile pentru o grefare a ideilor nouă creştine*).

Cu încetul, sub influenţa evenimentelor politice şi sociale, a răsboaielor şi epidemiilor, misticismul infloritor părăseşte pe Esculap, „Soter" mai mult al trupului şi se îndreaptă cu pasiune spre credinţa nouă a învăţăturii lui Christos, considerat şi adorat ca Mântuitorul tuturor suferinţelor fizice şi mai ales morale. Medicina sacerdotală a preoţilor cultului lui Esculap dispare, ca în locul ei să ia fiinţă medicina religioasă creştină, în care rugăciunile, postul, ungerea cu sfântul mir, etc. sunt considerate tot ca remedii contra suferinţelor fizice şi morale.

XII.

CULTUL LUI ESCULAP IN PANONIA**).

Sub Traian sediul Legiunii II Adiutrix era la Aquincum, a cărui istorie a rămas strâns legată de aceasta legiune. Ca şi în toate oraşele cucerite, viaţa socială se oglindeşte în înscripţiile săpate în piatră.

Dintre înscripţiile în legătură cu cultul lui Esculap şi Higia, menţionăm altarul descoperit cu ocaziunea unor lucrări de canalizare în Buda-Veche (Óbuda) în 1914, ridicat de medicul militar Timartius, având următoarea inscripţie (întregită):

Aesculapio Timartius castrensis medicus legionis II adiutricis sub Quinto Fuficio Cornuto consule designato.

Graţie datelor menţionate în această inscripţie se poate stabili că altarul datează din mijlocul secolului al II-lea, întrucât Fuficius Cornutus la 142 era legatul Panoniei inferioare şi consul între 144—146.

Tot un medic militar ridică un altar frumos în onoarea lui Esculap în Buda-Veche (Óbuda), citat în C. I. L. III no. 3413,

*) Cf. ideile exprimate de *Harnack* (v. notele cap. „Medicina sacerdotală") şi ale lui *Pârvan* (în cele următoare).
**) După Korbuly.

dar care în prezent este considerat ca pierdut. Avea următoarea inscripție (întregită):

Asclepio et Hygiae Marcius*) Marcellus medicus sub curagente Publio Valerio Praesente evocato votum solvit libens merito.

Altă tablă votivă în onoarea lui *Esculap* și *Higia* a fost găsită în Iunie 1914 tot în Buda-Veche (Óbuda) în locul unde se crede că era situat spitalul roman. Avea următoarea inscripție:

Fig. 17. — Tablă votivă a lui T. Aper, găsită la Aquincum. (După Korbuly.)

AESCVLAPIO · ET · HYGI
AE AVG · SACRVM
T VENUSIUS · T · F · MENE · APER
[P]RAENE · OPT VALETUDI · V · S · L · L · M
V · KAL · OCTOB · POSVIT

Se citește:

Aesculapio et Hygiae Augustis sacrum Titus Venusius Titi filius Menenia (sc. tribu) Aper Praeneste optio valetudinarii votum solvit libens laetus merito. V Kalendas octobres posuit.

Tabla a fost ridicată de Titus Venusius Aper originar din Praeneste (Italia mijlocie) zeilor vindecători în ziua de 27 Sept.

*) Sau Marcus (?).

(Fig. 17). Origina acestei inscripţii ar fi din secolul al II-lea când *Aper* ocupa serviciul de optio valetudinarii care corespunde postului de administrator de spital.

In Muzeul din Aquincum se mai păstrează un altar ridicat în onoarea lui Esculap şi a Higiei, găsit în 1932 în Buda-Veche (Óbuda) având următoarea inscripţie:

A e s c v l a p i o e t H y g i a e I u l i a n u s
v o t u m l i b e n s m e r i t o s o l v i t.

O altă tablă votivă dedicată lui Esculap şi Higia este ridicată de Aurelius Artemidorus, subofiţer însărcinat ca gardian la închisoarea Leg. II. Ea se păstrează în Muzeul naţional maghiar din Budapesta. Datează din anul 228 d. Chr. A fost publicată în C. I. L. III, No 3412 cu următorul text:

A e s c u l a p i o e t H y g i a e A u g u s t i s A u r e l i u s
A r t e m i d o r u s b e n e f i c i a r i u s l e g a t i l e g i o-
n i s I I a d i u t r i c i s p i a e f i d e l i s S e v e r i a n a e
a g e n s c u r a m c a r c e r i s v o t u m s o l v i t l i b e n s
m e r i t o M o d e s t o e t P r o b o c o n s u l i b u s.

Tot în acest muzeu se mai află un relief reprezentând pe Esculap, ţinând în dreapta sa un baston pe care se încolăceşte un şarpe. Lângă el stă Higia, pe a cărei mână dreaptă se încolăceşte tot un şarpe, cu capul îndreptat spre un vas ţinut în mâna stângă. Acest relief a fost găsit în 1932 cu rămăşiţele unei statui a lui Esculap.

Favoarea de care s'a bucurat acest zeu în Panonia o mai dovedesc şi alte amintiri descoperite în alte localităţi ale provincii:

Inscripţia	publicată	în C. I. L.	No.	3326	din	Kis-Apostag
„	„	„	„	3388	„	Tétény
„	„	„	„	3649	„	Esztergom
„	„	„	„	10.971	„	Ószőny.

Cultul lui Esculap era desvoltat mai ales în Brigetio (Ószőny).

De aici a ajuns în Muzeul Naţional o statue de marmoră a lui Esculap. Deşi este puţin deteriorată, pare a fi o copie a statuii zeului din Pergam. Are 30 cm. înălţime. Era aşezată în sanctuarul zeului din Brigetio. Tot de aici provine un relief reprezentând pe Esculap şi un ex-voto, toate depuse în Muzeul naţional din Budapesta.

De o deosebită stimă se bucura şi Higia, căreia i se ridică altare dedicate de obiceiu împreună cu tatăl său. In 1887 s'a găsit lângă Dunăre capul unei femei, probabil al Higiei. (Depus tot în Muzeul naţional). In acest muzeu se mai găseşte o statue complectă a Higiei, provenită tot din Brigetio. Aici s'a mai descoperit şi o tablă votivă în care se aminteşte de un sanctuar ridicat în onoarea lui *Apollo* şi *Higia,* de către Quintus Ulpius Felix „augustalis" al municipiului B r i g e t i o în apropierea unui f o n s s a l u t i s.

PARTEA II.

Cultul lui Esculap şi al Higiei în Dacia Superioară.

I.

CÂTEVA CONSIDERAŢIUNI ASUPRA DACIEI SUB ROMANI.

Cercetările mai nouă, mai ales ale regretatului *V. Pârvan* şi ale şcoalei sale ne dovedesc tot mai mult că Dacia a fost influenţată de civilizaţia romană şi implicit şi de cea greacă mult timp înainte de cucerirea ei de Traian. Incă din ultimele decenii ale republicei începuse pe căile netezite de înainte prin comercianţi greci şi romani, o penetrare romană a lumii dacice, pe care nici decum nu trebue să ne-o gândim atât de primitivă, precum se credea până de curând. Cucerirea Daciei a fost o necesitate pentru imperiul roman, nu numai din punct de vedere politic şi militar, ci şi economic. Când legiunile lui Traian au întrat în Dacia (fără a fi nimicit cu desăvârşire seminţiile dacice) ele au găsit aicea o lume destul de sensibilizată pentru a recipia civilizaţia greco-romană.

In locul populaţiei rărite Traian a pus bazele unei vieţi romane, aducând în Dacia cucerită numeroase elemente de colonizare din toată întinderea împărăţiei romane, mai ales însă din Italia, cari împreună cu funcţionarii, negustorii şi meseriaşii veniţi în Dacia, s'au putut organiza sub scutul legiunilor trimise aici pentru pază, ducând o viaţă socială şi politică romană. Traian nu adusese numai massa mare de colonişti din centrul împărăţiei romane, cu proletariatul ei rural ahtiat după pământ, ci a fost nevoit să aducă şi elemente străine din provinciile cari

intrau în compunerea imperiului (Asia Mică, Grecia, Siria, etc.). Totuşi din cercetarea inscripţiilor aflate pe pământul Daciei se poate arăta că coloniştii aduşi, deşi erau şi de origină străină (de ex. elină, orientală, traco-ilirică şi celtică, etc.) totuşi ei erau elemente complect romanizate. Datorită acestei romanizări, majoritatea inscripţiilor găsite pe pământul Dacieii, sunt scrise în limba latină. *Xenopol* în „Istoria Românilor" afirmă că din cele 1400 inscripţii găsite până atunci, numai 14 sunt scrise în limba greacă.

După cucerirea şi organizarea Daciei urmând câteva decenii de viaţă paşnică şi ordonată, civilizaţia romană a putut prinde repede rădăcini adânci pe pământul Daciei, fără ca să elimine însă complect infiltraţiile civilizaţiei greceşti, atât de înrudite celei latine.

Dela anul 150 d. Chr., viaţa publică a Daciei începe să aibă un aspect cu totul roman, nu numai în manifestările ei oficiale, ci şi în cele particulare şi mai ales religioase. Din această epocă ni s'au păstrat numeroase inscripţiuni cari ne arată existenţa credinţelor religioase, obiceiurilor şi expun diferite acte mai importante din viaţa socială. Această operă de civilizaţie romană realizată în Dacia Traiană la adăpostul cârmuirii imperiale a fost distrusă în parte în epoca năvălirilor barbare, după ce la sfârşitul domniei lui Aurelian, sub presiunea mereu crescândă a barbarilor, stăpânirea romană încetează cu totul în Dacia şi pe la 270 d. Chr. Dacia este părăsită de administraţia şi oficialitatea sa, iar legiunile romane se retrag dincolo de Dunăre.

Numeroasele monumente ale civilizaţiei romane pe pământul Daciei superioare, cât şi documentele ale acestei vieţi romane, în mare parte au fost distruse de cotropitori. Aproape nici o statuie din Dacia nu s'a mai găsit întreagă. Dar ceeace a scăpat furiei barbarilor s'a acoperit în cursul veacurilor de pământul ocrotitor, care după secole întregi ne redă din timp în timp obiectele antice, fie graţie săpăturilor arheologice sistematice (Sarmizegetusa), fie graţie descoperirilor ocazionale (Apulum-Alba-Iulia). Dintre ruinele mai importante ce ne-au rămas din epoca romană în Dacia superioară, amintim pe cele dela Alba-Iulia, vechiul Apulum şi Grădiştea din apropierea vechii capitale a Dacilor, Sarmizegetusa.

Foarte multe înscripţii provin din Apulum. Se vede că acest oraş fusese unul din centrele mai importante ale provincii. Ştim despre Apulum, probabil veche aşezare dacă, că ajunsese la o mare înflorire sub stăpânirea romană, ocupând toată câmpia de pe malul drept al Murăşului (Portus-Murăş-Port), până la oraşul actual. El a dobândit o însemnătate deosebită prin staţiona-

Fig. 18. — Ruinele clădirii Aedes Augustalium din Sarmizegetusa. (Ulpia Traiană.)

rea Legiunii XIII Gemina, una din cele mai viteze legiuni romane, care îşi avea castrul cam pe locul cetăţii actuale. Acest oraş este arătat în cele mai multe înscripţii şi ca o colonie şi ca municipiu, dar după anii 238—244 d. Chr. în timpul lui Gardianus, amândouă se contopesc şi nu se mai găsesc menţionate separat. Desvoltarea oraşului Apulum la un moment dat face ca să se ridice deasupra capitalei Ulpia Traiană şi mai mulţi procuratori au avut reşedinţa la Apulum.

In regiunea vechei Sarmizegetusa, capitala Dacilor, se ridică castrul roman şi noul oraş devenit Colonia Ulpia Traiana

Augusta Dacica Sarmizegetusa (fig. 18). Despre vechea Sarmizegetusa nu găsim nici o descriere, aşa că înscripţiile şi ruinele din epoca romană în aceste condiţiuni ne apar ca deosebit de importante şi hotărâtoare pentru stabilirea vieţii romane a acestei capitale, atăt din punct de vedere public cât şi religios.

II.

DIN VIAŢA RELIGIOASĂ IN DACIA SUPERIOARĂ.

In societatea antică religia făcea parte integrantă a vieţii sociale şi politice. Deaceea e natural că majoritatea amintirilor cari ne-au rămas sunt în strânsă legătură cu religia de stat sau credinţele particularilor.

Coloniştii şi legionarii aduşi în Dacia şi-au adus zeii, credinţele şi obiceiurile lor, creiând astfel pe pământul Daciei o nouă şi intensă viaţă religioasă. Unii, din cele mai îndepărtate părţi ale Asiei Mici şi din Persia, au adus credinţa în Mithras, alţii din Siria credinţa în zeul cerului şi al trăznetului, Jupiter Dolichenus, alţii, din Grecia şi Italia, credinţa în Esculap şi Higia, cei din Egipt credinţa în Isis, zeiţa mântuitoare prin iniţiere şi mărturisirea tainelor ascunse ale suferinţei ei, sau credinţa în Serapis, zeul mântuitor şi vindecător.

Volumul al treilea din Corpus Inscriptionum Latinarum de *Mommsen* cuprinde mai ales inscripţiuni dedicatorii din Dacia, cari în majoritatea lor dau expresiunea sentimentelor religioase, sau cari dovedesc în mod public îndeplinirea unei făgăduinţi sau a unui act de recunoştinţă faţă de zei, sau sunt rugăciuni adresate diferitelor divinităţi.

Cultul oficial cât şi cultul religiilor introduse de coloniştii şi legionarii romani, aduşi din diferite provincii, a necesitat ridicarea a numeroase altare cu înscripţiuni adresate zeilor, statui, basoreliefuri pentru reprezentarea zeului şi ale căror dovezi de existenţă se găsesc atât în ruinele cât şi în înscripţiile aflate în Dacia. Altarele ca şi toate pietrele votive sunt din gresie, piatră calcaroasă sau marmoră. Cele mai multe au forma unei prizme patruunghiulare. Grosimea şi înălţimea lor variază dela 30 cm. până la aproape 120 cm. Din altarele ridicate se poate constata nu-

mele zeului căruia s'a ridicat altarul, numele celui ce-l oferă, ocupaţia sa şi uneori şi timpul şi faptul care l-a determinat să ridice această închinare, terminând aproape totdeauna cu o formulă de oferire redusă (V. L. S.). Altarele au sculptate pe ele ghirlande de flori sau ramuri din arborele consacrat divinităţii căreia îi aparţinea cultul.

Din mulţimea înscripţiilor şi dedicaţiilor găsite pe pământul Daciei, cele mai multe sunt consacrate amintirii zeilor romani sau reoglindesc organizarea municipală sau de stat. Din aceste dovezi se poate arăta existenţa numeroaselor culte de zei romani de esenţă italică sau de origină străină. (Astfel Hermes devine Mercurius, Atena devine Minerva, Asklepios devine Aesculapius, etc.). Zeii adoraţi în Dacia erau foarte numeroşi. Din ei menţionăm pe Iupiter, Iuno, Hercule, Mercuriu, Diana, Minerva, Mars, Apollo, Venus, Sabasius, Mithras, Silvanus, Liber, Libera, Fortuna, Victoria, Ceres, Nemesis, Virtus, Esculap, Higia, Magna, Mater, etc.

La Apulum cele mai multe înscripţiuni găsite, documentează existenţa templelor ridicate mai ales în cinstea zeilor Iupiter cel prea Bun şi prea Mare (I. O. M.), Esculap şi Higia şi Mithras. La Sarmizegetusa, la săpăturile din anul 1882, s'a descoperit la sud de oraş templul renumit al lui Mithras, apoi la nord-est de amfiteatru sanctuarul lui Esculap şi Higia *(Téglás)*. Dintre toate aceste descoperiri antice nu se mai văd decât amfiteatrul şi sanctuarul zeiţei Nemesis. Restul a fost îngropat din nou de timp. Săpăturile mai nouă româneşti conduse de d. *C. Daicoviciu,* au scos la iveală clădirea augustalilor, forul, o mulţime de monumente şi înscripţii nouă, de cea mai mare valoare, cari în prezent sunt în curs de a fi studiate.

In ceeace priveşte sincretizmul religios, atât de interesant pentru această epocă de început de decădere a păgânismului, pe care îl găsim şi în Dacia, cităm un pasagiu din lucrarea d-lui *C. Daicoviciu:* „Contribuţii la syncretismul religios în Sarmizegetusa", (Anuarul inst. stud. clasice. 1932):

„Pentru fenomenul atât de caracteristic primelor trei secole ale imperiului roman, în materie de concepţie religioasă, cunoscut sub numirea de syncretism, Dacia şi în special capitala ei, Sarmizegetusa (Ulpia Traiană), oferă unul din exemplele cele

mai grăitoare. Cucerită într'o epocă relativ târzie, de o impetuoasă năvălire a „orientalilor" şi, mai ales, a „orientalismului" în părţile vestice ale imperiului roman, Dacia a avut de primit influenţele cele mai disparate în materie de cultură şi religie. Alături de seninătatea zeilor de pură esenţă romană, italică, gallo-romană şi greacă, misticismul credinţelor iranice, orientale (asiatice, semite şi egiptiene) pătrunde în sufletele însetate ale acestor veacuri, cuprinse de o înspăimântătoare criză şi turburare morală, cu repeziciunea şi răsunetul lucrului nou. Simplicitatea patriarhală a divinităţilor italice, zămislite pe netedul fond rustic al unui popor de agricultori şi păstori, se vede tot mai mult alterată, dacă nu chiar înlăturată, de speculativele credinţe ale teologiei astrale, gnostice din Orient, cu misterele ei „salvatoare" şi liturgiile pline de iresistibile acţiuni şi ceremonii seducătoare, aducând cu sine, drept rezultat, o îmbrăţişare confusă a diferitelor divinităţi, o împărechiere curioasă a mai multor zeităţi cu atribuţiuni bine delimitate în vechea mitologie grecoromană, — tendinţă spre un pantheism —, la care se adaugă, fireşte tot într'un mod confus şi incomplect înţeles, şi ispitoarele dogme ale monotheismului semitic".

„Şi tot o caracteristică a acestor veacuri e şi înzestrarea cu nume şi înfăţişări plastice romane (italice) — interpretatio romana —, a divinităţilor enchorice, de către populaţia băştinaşă, complect sau pe cale de a fi romanizată. In asemenea împrejurări nu e de mirare dacă în centrele provinciei Dacia, cu o populaţie formată din atâtea elemente heterogene, cum e Sarmizegetusa, Apulum (acest oraş cu atât mai vârtos, că era şi centru militar, armata fiind cel mai potrivit mijloc de răspândire a diferitelor culte), etc., s'a găsit şi se va mai găsi un număr extraordinar de înscripţii şi monumente cari reoglindesc fidel acest bizar mozaic de concepţii şi credinţe religioase. O icoană adevărată nu se va putea da însă până ce nu va fi scos la lumină şi publicat imensul material documentar (în special monumentele figurate), care zace ascuns în unghiurile diferitelor muzee regionale".

III.

CULTUL LUI ESCULAP ŞI AL HIGIEI ÎN DACIA SUPERIOARĂ.

Cultul lui Esculap şi Higia era generalizat în Dacia superioară. Aceste divinităţi erau foarte populare mai ales la Apulum (Alba-Iulia), dar cultul lor era destul de întins şi la Sarmizegetusa.

In baza numeroaselor înscripţii şi a diverselor reprezentări ale lui Esculap în Apulum, *Cserny* şi alţii îl consideră ca o divinitate specială protectoare a acestui oraş. In aceasta calitate de patron al oraşului se bucură de o deosebită veneraţie. Cetăţenii îl acopereau cu tot felul de daruri şi bunuri. După templul lui Iupiter Optimus Maximus (Iupiter cel prea bun şi prea mare), primul zeu protector şi apărător al statului roman, cel mai frumos şi bogat templu era cel consacrat cultului lui Esculap şi al Higiei. Grandoarea acestui cult în Apulum este ilustrată şi dovedită şi prin următoarele înscripţii documentare. Bogătaşul P. Aelius Rufinus, *decurionul* municipiului Apulum şi soţia sa Ulpia Helpidia zidesc la templul său un pridvor de coloane (porticus) de patruzeci picioare lungime (Inscripţia no. 4 din capitolul înscripţiilor [VIII] şi no. 975 din C. I. L. III) *), iar P. Aelius Sirus, *augustalul* municipiului Apulum împreună cu soţia sa Valeria Severa, l-a mai prelungit cu încă 30 de picioare. (Inscripţia no. 5, capitolul înscripţiilor şi no. 976 din C. I. L. III). Pe lângă acest templu măreţ, prevăzut cu un portic de 70 picioare lungime, cultul mai avea în serviciul zeului numeroşi sclavi *(Király)*. Unul dintre ei fiind liberat, îşi ia ca nume de familie, după obiceiul roman, numele zeului Esculap şi când ridică o piatră de amintire zeilor Iupiter, Iunona, Minerva şi Esculap, îl vedem că se numeşte Septimius Asklepius Hermes. (Inscripţia no. 39, capitolul înscripţiilor şi no. 1079 din C. I. L. III). Intinderea cultului lui Esculap în Dacia Traiană este dovedită prin numeroasele înscripţiuni, statui, basoreliefuri şi exvotouri

---

*) *Mommsen,* Corpus inscriptionum latinarum (prescurtat: C. I. L.), 1873, vol. III. — In cele ce urmează indicăm întotdeauna la înscripţiile citate pe lângă numărul din C. I. L. şi numărul sub care se găseşte înscripţia în capitolul VIII al acestei lucrări.

cari s'au găsit pe pământul Daciei. *Xenopol* în vol. I. din Istoria Românilor citează 30 de inscripţii în legătură cu Esculap şi 26 de inscripţii cu Higia, găsite în Dacia. *Tocilescu* în „Monumente Epigrafice" nu citează nici o inscripţiune în legătură cu

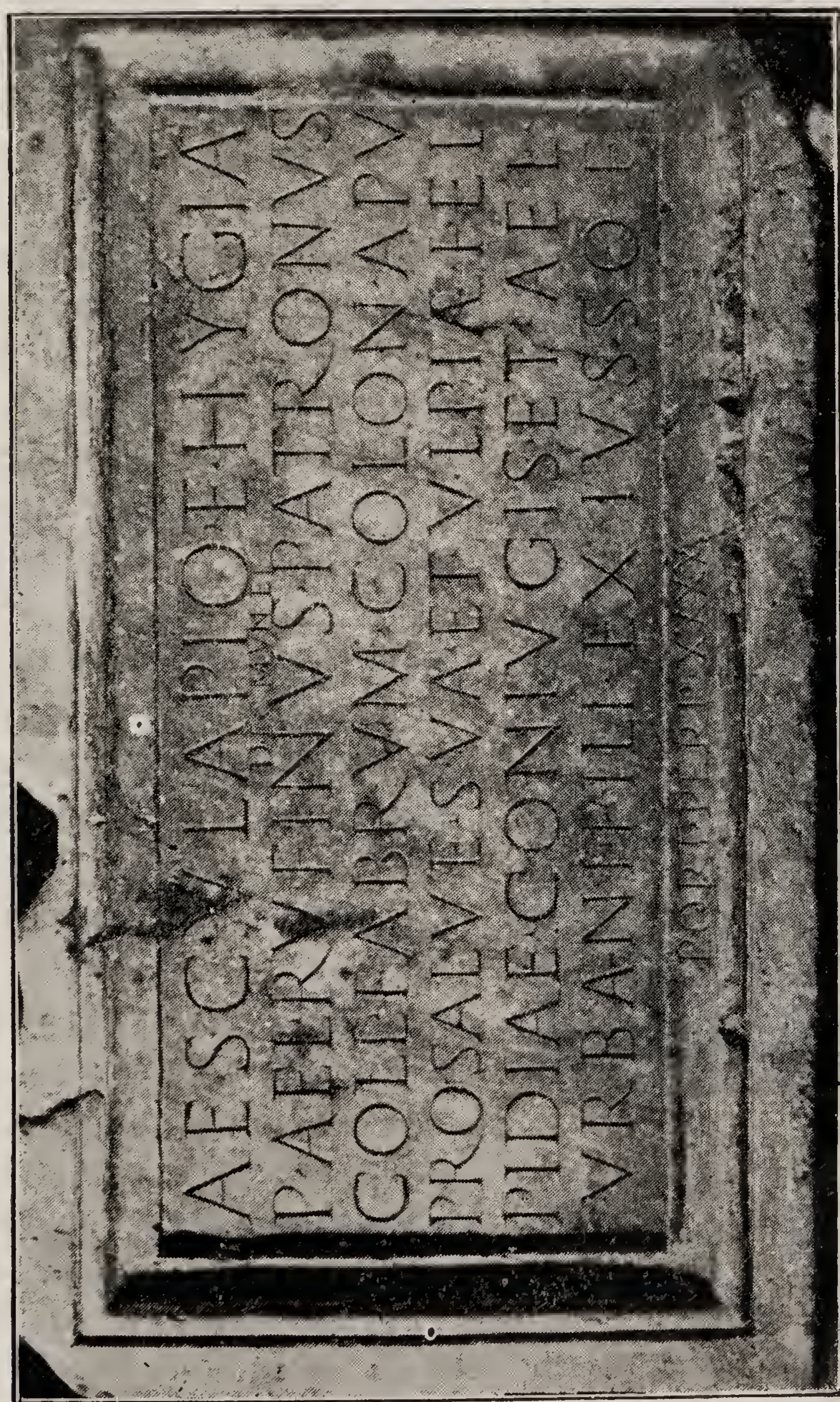

Fig. 19. — Tabla votivă a lui P. A. Rufinus din Apulum. (Muzeul de antichităţi, Alba-Iulia.)

cultul lui Esculap. Noi am putut aduna din Corpus Inscriptionum Latinarum vol. III. şi supplementa 43 de înscripţiuni în legătură cu cultul lui Esculap şi Higia şi 13 înscripţiuni netrecute în C. I. L., deci în total 56 de înscripţiuni originare din Dacia, majorita-

tea din Apulum. Din aceste inscripţiuni 34 sunt consacrate zeului Esculap împreună cu fiica sa Higia, 14 inscripţiuni sunt dedicate lui Esculap singur, 7 inscripţiuni consacrate lui Esculap asociat cu alţi zei şi o inscripţiune (dubioasă!) adresată numai Higiei. (Vezi observaţia dela no. 54). Pe inscripţiuni unde este asociat cu alţi zei, îl găsim împreună mai ales cu Iupiter, Iunona, Apollo, Diana. Intr'o inscripţie găsită la Apulum (C. I. L. 973 şi reprodusă de noi la no. 41 colecţia de inscripţiuni), îl vedem asociat cu zeul egiptean Serapis. La această asociaţie de zei este interesantă şi instructivă inscripţia de pe un altar găsit la Sarmizegetusa şi publicată de dl *Daicoviciu* în 1932. Această inscripţie oferă un exemplu caracteristic de sincretism. Pe altarul amintit găsim în aceeaşi inscripţie o împărechere curioasă a mai multor zeităţi cu atribuţiuni bine delimitate în vechea mitologie greco-romană. Sunt amintiţi aproape toţi zeii romani şi străini întroduşi în Dacia. Dedicatorul e probabil un procurator al Daciei Apulensis şi, după dl *Daicoviciu*, nu e atestat până acum prin nici o inscripţie din Dacia (no. 47 din colecţia de inscripţiuni). Pe numeroasele inscripţiuni consacrate lui Esculap, cele mai multe i se adresează numindu-l *numen* sau mai rar zeu, cu epitetul de *mare*, sau *bun*, ori, în inscripţii greceşti, *philantropos* şi *epekoos* (C. I. L. III, 1422 şi 7740*a*). Din numeroasele inscripţii mai amintim una curioasă săpată pe un altar de marmoră ridicat de fraţii C. *Iulii*, *augustali* ai municipiului Apulum, urechilor lui Esculap, poate după o vindecare de o boală de urechi sau mai probabil conform

Fig. 20. — Altar închinat zeilor din Dacia găsit la Sarmizegetusa. Sincretism. (După Daicoviciu).

unui obicei atestat de alte inscripţii, pentru a atrage mai bine atenţia zeului. (No. 14 din colecţia inscripţiilor şi no. 986 din C. I. L. III). Pe o altă piatră de altar veteranul Caius Julius Frontonianus îşi exprimă recunoaşterea pentru că şi-a recăpătat vederea: „pro redditis sibi luminibus gratias agens". (C. I. L. III, no. 987 şi no. 15 Inscripţiuni). O inscripţie găsită la Sarmizegetusa ne face cunoscut numele lui C. Julius Metrobianus, preotul lui Esculap (no. 30 din colecţia de inscripţiuni şi no. 972 din C. I. L. III). Intre numeroşii credincioşi cari îi ridică un altar lui Esculap din Pergam, mai menţionăm pe Spedius Hermias, *flamenul* (preot superior) al coloniei Sarmizegetusei. (No. 18 înscripţiuni şi no. 1417 C. I. L.).

IV.

ISTORICUL ORAŞULUI APULUM ŞI INSCRIPŢIILE IN LEGĂTURĂ CU CULTUL LUI ESCULAP.

Inscripţiile în legătură cu cultul lui Esculap şi Higia în Dacia superioară şi în special cele găsite la Apulum au o deosebită importanţă pentru istoricul acestui oraş. Ele ne arată câteva faze ale desvoltării sale şi ne dă câteva date asupra organizării sale administrative.

1. Astfel dintr'o înscripţie dedicată lui Esculap şi Higia de către fraţii C. Iulii, *augustali* pe la 180 d. Chr., se constată pentru prima oară denumirea de *municipium* al oraşului Apulum. (Inscripţiuni no. 14 şi C. I. L. III., no. 986).

2. Colonia Apulum, care a fost întemeiată de Marcus în imediata apropiere de *municipiul* Apulum, avea o administraţie complect separată, după cum reese din înscripţia citată în C. I. L. sub no. 975 şi reprodusă de noi la no. 4 al înscripţiilor şi după care P. Aelius Rufinus e *decurionul* municipiului, dar în acelaş timp e şi patronul colegiului fierarilor din Colonia Apulum.

3. Colonia Apulum era administrată de primari aleşi pentru cinci ani *(quinquennalis)*, după cum reese din înscripţia no. 972 din C. I. L. III., reprodusă de noi la no. 30 al înscripţiilor, şi care ne dă numele primarului C. Iulius Metrobianus, quinquennalis al Coloniei Apulum.

V.

CULTUL LUI ESCULAP IN LEGĂTURĂ CU BĂILE ROMANE DIN DACIA TRAIANĂ.

Este știut că Romanii iubeau foarte mult curățenia corporală și practicau intens băile. Descoperirile arheologice și înscripțiile rămase ne arată existența a multor băi romane, ale căror urme s'au găsit în numeroase localități din Dacia (Apulum, Micia [Vețel], Ilișua-de-jos, Călan, Ciachi-Gârbău, etc.).

In afară de asemenea băi publice cari se construiau în toate localitățile unde se așezau Romanii, spiritul lor inventiv și civilizator a pătruns și la izvoarele termale din Valea Cernei încă din primii ani ai domniei lui Traian *(Bărcăcilă)*. In ambele războaie dacice, Romanii au întărit cu numeroase castre drumul care duce de la Dierna (Orșova) la Sarmizegetusa, capitala Daciei, prin Tibiscum (Caranșebeș), între cari amintim în special castrul Ad Mediam, din imediata apropiere a băilor de la Media *(Bărcăcilă)*. La aceste băi termale Romanii și Dacii căutau alinarea suferințelor lor și puneau multe pietre în amintirea vindecării lor. Cele mai multe din aceste înscripțiuni găsite în ruinele băilor de la Mehadia sunt dedicate lui Hercule, divinitate foarte adorată la băile Ad Mediam și care era stimat și ca dătător de putere și sănătate *(Salutifer)*. El era considerat ca geniul locului și al fântânilor calde. Deci cu drept cuvânt se numesc aceste băi, Herculane. Din multele monumente ce s'au descoperit aici, este interesant de menționat altarul ridicat lui Hercule, ca mulțumire pentru însănătoșirea fiului său, de către un *augur* al Sarmizegetusei.

Alături de acele pentru Hercule, găsim înscripții dedicatorii și pentru Esculap și Higia. Astfel o piatră pusă de un părinte mărturisește însănătoșirea din o lungă boală a fiicei sale Iunia Cyrilla, grație virtuților acestor ape dumnezeești. Actualmente această piatră este zidită în peretele podului de peste Cerna, în interiorul stațiunii. (Fig. 21). Textul acestei înscripții este citat în C. I. L. III la no. 1561 și reprodus de noi la no. 20 al înscripțiilor.

Mai găsim încă o piatră ridicată în onoarea marilor și bu-

nilor zei Esculap şi Higia, de *prefectul* legiunii XIII Gemina Gallieniană din Apulum, Marcus Aurelius Veteranus, care a vizitat băile Herculune în timpul împăratului Gallienus şi al cărei text a fost publicat în C. I. L. III, la no. 1560 şi este reprodus de noi la no. 19 al inscripţiilor.

Mai găsim urme, în legătură cu băile romane şi cultul lui Esculap, la băile antice din Ilişua-de-jos, (Jud. Someş) unde între ruinele băii romane s'a găsit o piatră votivă cu două inscripţiuni, una latină, alta greacă, ridicată în onoarea lui Esculap şi a Higiei de către Iul. Atianus, probabil de origină grec, care a vizitat aceste băi în căutarea sănătăţii sale. Textul e publicat în C. I. L. la 796 şi reprodus de noi la no. 1 al inscripţiilor. Numele său mai figurează şi pe alte inscripţii din Ciachi-Gârbău şi Ilişua-de-jos.

Fig. 21.— Altar închinat lui Esculap şi Higiei, găsit la Mehadia. (După Bărcăcilă.)

VI.

EX-VOTO-URI DIN DACIA TRAIANĂ.

După cum am arătat la capitolul onorariilor în partea I-a a lucrării, recunoştinţa bolnavilor faţă de Esculap şi zeiţa Higia se manifesta prin daruri numite ex-voto-uri şi cari erau fie icoane cioplite în piatră, reprezentând zeul vindecător, fie mai ales, reproduceri ale membrelor vindecate (mâini, picioare, urechi, etc.) în metal, marmoră sau piatră simplă, cari erau aşezate în templul închinat lui Esculap şi Higia. Acest obiceiu de a oferi ex-voto-uri a fost cultivat şi în Dacia Traiană. In muzeul de an-

tichităţi romane din Alba-Iulia (un mulaj şi în Institutul de Istoria medicinii din Cluj) se găseşte un astfel de ex-voto, oferit de o persoană care probabil a suferit de o boală de mâini şi care

Fig. 22. — Ex-voto din Apulum. (Muzeul de Archeologie, Alba-Iulia.)

dedică după vindecare lui Esculap şi Higiei o tablă de piatră care reprezintă două mâini (fig. 22) şi poartă următoarea inscripţie:

ESCVLAPIO ET .YGIE RESTITVTA

Această tablă este citată în C. I. L. III. Suppl. la no. 12558 şi este reprodusă de noi la no. 24 al colecţiei de inscripţiuni.

Un alt ex-voto caracteristic a fost publicat de Dr. *Lenghel* din comuna Ciachi-Gârbău (jud. Someş) unde cu ocazia descoperirii unei băi romane, s'au găsit şi trei table (una din marmură, una din piatră ordinară, şi alta din argilă arsă), pe cari în afară de înscripţiuni sunt sculptate urechi omeneşti. A treia tablă, din argilă arsă, e ruptă în două şi a rămas numai partea de sus cu cele două urechi. (Fig. 23). După înscripţiile ce prezintă una,

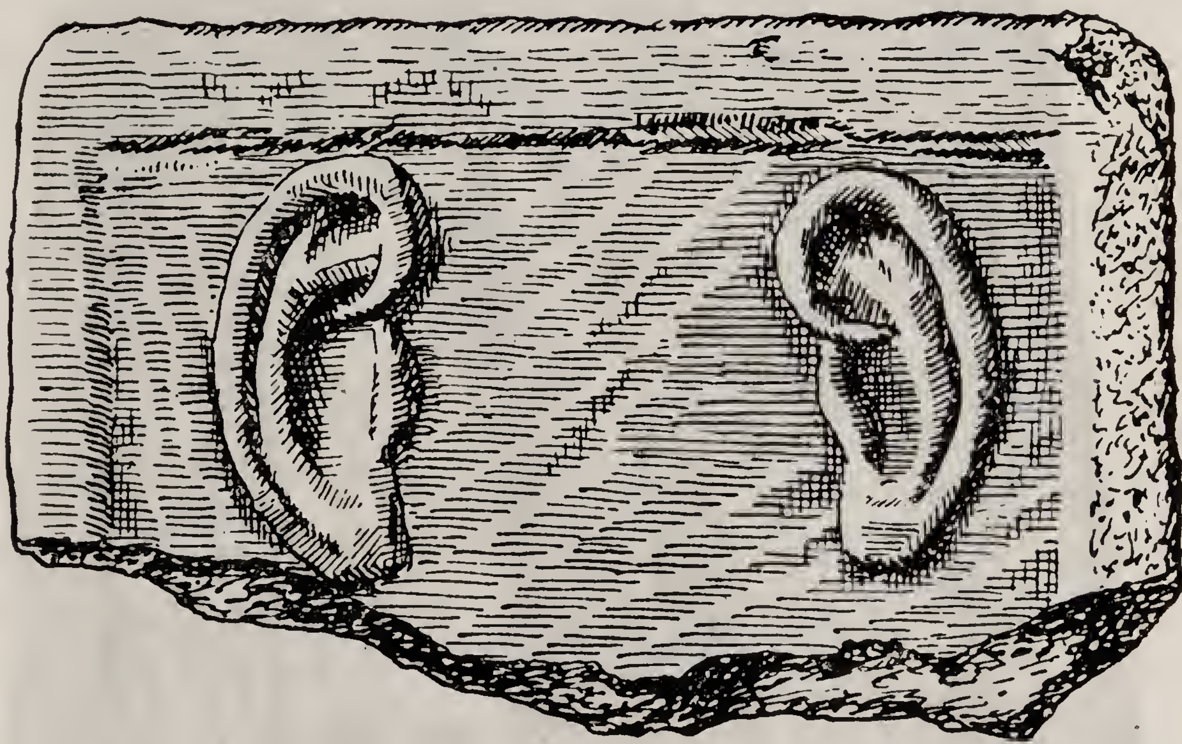

Fig. 23 — Ex-voto din Ciachi-Gârbău. (Muzeul de Antichităţi, Cluj, după Lenghel.)

pare că cel ce le-a ridicat a fost probabil un Grec, care vizitând băile romane din Ciachi-Gârbou, după vindecarea sa de vreo boală de urechi, mulţumeşte zeilor Iupiter şi Iunona, etc. Toate aceste trei pietre amintite se găsesc la Muzeul de antichităţi al Universităţii din Cluj.

Pe lângă ex-voto-urile descrise şi cari reproduc diferite organe, s'au mai găsit câteva ex-voto-uri cu reprezentări în basorelief, ale zeităţilor Esculap şi Higia.

1. Din aceste icoane săpate în piatră, Dl. prof. *Orient* publică una în „Istoria Farmaciilor din Banat şi Ardeal". Acest basorelief reprezintă pe Esculap, Higia şi Telesfor. (Fig. 24). Acest ex-voto a fost găsit la Turda (Potaissa) în anul 1898. Este sculp-

tat în gresie. Ca dimensiuni are 36 cm. înălţime, 31 cm. lărgime şi 4 cm. grosime. Pare a fi fost proprietatea fotografului *Botar* din Turda. In acest ex-voto îl vedem pe zeul Esculap reprezentat în picioare, ţinând în mâna dreaptă bastonul caracteristic pe care se încolăceşte un şarpe şi sprijinindu-se pe şold cu mâna

Fig. 24. — Esculap, Higia şi Telesfor. Ex-voto din Potaissa. (După Orient.)

stângă. Poartă barbă. Capul descoperit, îi este acoperit de un păr creţ. Pieptul neacoperit de togă. La dreapta lui Esculap găsim pe Higia ţinând un şarpe în mâna dreaptă şi un vas în stânga, care îi serveşte la adăparea şarpelui. La stânga lui Esculap găsim pe micul Telesfor, zeul secretului medical şi al convalescenţei, reprezentat în modul obişnuit, dar îmbrăcămintea diferind prin faptul că în loc de pelerină lungă poartă un fel de manta cu mâ-

neci. Acest fel de reprezentare este foarte rar şi nu-l găsim în „Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine" al lui *Reinach*.
La baza acestui relief este următoarea inscripţie:

AVR ETERNALIS EX VOTO POSVIT

2. A doua tablă frumoasă, din marmoră albă am găsit-o în Muzeul Liceului Reformat din Aiud, Judeţul Alba. (Vezi planşa la începutul lucrării). Originară din Apulum, fiind găsită la Mureş-Port, are o lungime de 36 cm., o lăţime de 29 cm. şi o grosime de 4 cm. C. I. L. III. descrie la no. 979 un basorelief cu inscripţie, probabil identică cu aceasta din Aiud. Inscripţia de la bază este următoarea:

DEO · AESCVL · ET · HYGIAE · AVR ·
ETERN[A]LIS ·

La mijlocul acestui ex-voto găsim reprezentat pe Esculap ţinând tradiţionalul baston cu şarpele încolăcit, iar în mâna stângă un sul de pergament. Reprezentarea cu acest atribut este destul de rară. Figura, cu capul descoperit, cu barbă şi părul creţ sculptat cam dur. Ca vestmânt poartă toga tradiţională, care-i lasă pieptul descoperit. Alături de el are pe micul Telesfor, reprezentat în modul clasic, îmbrăcat cu o pelerină lungă, care învălue şi capul fără a avea glugă separată. Intr'adevăr chipul său ne dă imaginea unui zeu al convalescenţei, care fiind încă debil are nevoie de a fi bine învelit. La dreapta şi stânga lui Esculap vedem reprezentate câte o femee tânără, asemănătoare între ele şi greu de identificat, diferând numai prin coafura şi poziţia capetelor. Cea dela stânga lui Esculap este înfăţişată în faţă cu coafura care se uneşte pe frunte într'un unghiu ascuţit, iar persoana din dreapta lui Esculap are o coafură mai abondentă, înconjurând aproape circular-ovalar capul, ţinut puţin înclinat spre stânga (în profil). Ca îmbrăcăminte şi ţinută seamănă foarte mult una cu alta. Fiecare femee ţine în mâna stângă un vas turtit în care vedem două corpuri rotunde, de mărimea şi aspectul unor mere. Spre acest vas descris, se îndreaptă câte un şarpe ţinut în mâna dreaptă şi încolăcit pe antebraţ. La partea supe-

rioară a icoanei, deasupra capetelor găsim o ornamentaţie în formă de ghirlandă de flori. Cele două figuri de femei descrise par a reprezenta pe Higia în două atitudini asemănătoare sau, ce e mai plauzibil, cea din stânga lui Esculap ar fi Higia, fiica sa, iar persoana din dreapta sa, ar fi soţia sa Epione sau vreo soră a Higiei (Jaso, Panakeia sau Aiglea).

3. Al treilea basorelief este un ex-voto (fig. 25,) descoperit în

Fig. 25. — Esculap, Higia, Telesfor şi Akesis.
Tabelă votiva din Dacia Superioară.
(Muzeul de Antichităţi, Cluj, după Lenghel.)

Ardeal (locul nu se ştie precis), care a fost descris şi publicat de dl. dr. *Lenghel* în „Clujul Medical", IX, p. 96—97. Se află păstrat în Muzeul Institutului de Archeologie al Universităţii din Cluj. Pe această icoană de piatră vedem pe Esculap reprezentat ţinând în mâna dreaptă un baston pe care e încolăcit un şarpe, iar în mâna stângă ţine un sul de papirus sau pergament, asemănător reprezentării în ex-voto-ul anterior descris. Figura zeului este reprodusă în atitudinea clasică cu capul descoperit, purtând barbă şi un păr creţ, toga îi lasă pieptul neacoperit. La stânga lui Escu-

lap e micul Telesfor reprezentat în modul obişnuit, având pe cap un capişon lung şi pe umeri o pelerină lungă. La dreapta lui Esculap o găsim pe zeiţa Higia, reprezentată în modul obişnuit cu un şarpe în mâna dreapta şi un vas în mâna stângă, ce îi serveşte la adăparea şarpelui. La dreapta Higiei e micul Akesis sau Euamerion, geniul euforiei, reprezentat sub trăsăturile unui copil mic, dispărând sub o manta lungă, al cărei capişon e ridicat peste capul său. Această reprezentare a lui Esculap cu Akesis este foarte rară şi neobişnuită. Acest ex-voto descris este un basorelief sculptat în marmoră, fiind cioplit de un sculptor provincial îndemânatec. Are o lungime de 27 cm. şi o lăţime tot de 27 cm., lipsindu-i însă partea de jos. Cu picioarele care lipsesc s'ar mai putea complecta tabla cu 5—6 cm. Pe partea de jos care lipseşte, probabil că a fost vre-o înscripţie, ca şi pe cea din Aiud şi Turda. Ca origină se crede că datează din secolul al II-lea d. Chr.

4. O altă piesă care dovedeşte întinderea cultului lui Esculap în Dacia, este un relief de marmoră ce se găsea în 1912 la Liceul Reformat din Orăştie, adus de profesorul *Jánó,* care l-a descoperit în Sarmizegetusa. Dl. C. *Daicoviciu* l-a publicat în „Dacia", I, p. 253—254, fig. 16. Are o lungime de 15 cm. şi o înălţime de 33 cm. Se vede jumătate din figura lui Esculap, având alături de el figura complectă a micului Telesfor, care măsoară 15 cm. înălţime. Pe bază se poate ceti următoarea înscripţie:

...] H Y G I A E
[e x] V O T O

5. Tot de *Jánó* s'a mai găsit în acelaş loc şi a fost depusă tot la liceul din Orăştie, figura izolată a lui Telesfor, fără înscripţie, ruptă probabil dintr'un basorelief ce s'a spart. Atât această figură cât şi fragmentul de mai sus, descrise de *Jánó* în 1912, în prezent nu se mai găsec în Muzeul Liceului din Orăştie.

In faţa numeroaselor descoperiri de înscripţii şi mai ales a ex-voto-urilor descrise, *Dr. Ernyei,* citat de dl. prof. *Orient* în „Istoricul Farmaciilor din Ardeal", crede (ceeace nu este însă şi părerea noastră) că ele nu ar fi avut legătură cu cultul propriu zis al lui Esculap, ci ar fi posibil ca aceste reliefuri să fie numai simbolurile unor băi, sau pur şi simplu firma vreunui medic mi-

litar sau particular. Şi aceasta tradiţie s'ar fi transmis până în zilele noastre în special farmaciilor, cari au reprezentate pe uşi capetele lui Esculap şi a Higiei. (Fig. 26).

Ex-voto-urile şi inscripţiunile amintite sunt documente preţioase pentru dovedirea înfloririi cultului lui Esculap, mântuito-

Fig. 26. — Esculap şi Higia. Sculpturi în lemn aurit. Firma farmaciei Fröhlich din Alba-Iulia. (Din mijlocul veacului al 19-lea.)

rul, în Dacia Traiană, mai ales în cea superioară, cult, care cum a arătat *Pârvan*, a pregătit terenul pentru introducerea creştinismului.

VII.

STATUI.

Intinderea cultului lui Esculap la noi o dovedesc şi statuiele descoperite în legătură cu acesta. Forma, frumuseţea acestor monumente ridicate de credincioşi în Dacia superioară, dovedesc o civilizaţie şi o cultură foarte bogată, care deşi provincială, nu era mult inferioară celei din alte provincii romane mai vechi. Arta romană de a clădi, de a zugrăvi, de a ciopli piatra şi marmora, ori de a turna chipuri de aramă, inflorea pretutindeni pâ-

nă în cele mai mici orăşele din Dacia. Cel ce nu putea clădi un templu de marmoră, dăruia zeilor măcar un mic altar de piatră. Se înţelege uşor că această artă provincială nu putea da lucrări aşa de strălucite ca acelea din Grecia sau de la Roma. Se modelau şi idoli de lut.

Fig. 27. — Zeu şi zeiţă din Apulum cu un şarpe chtonic la picioare. (Poate Esculap şi Higia.) (Muzeul de Arheologie Alba-Iulia.)

Pe întinderea întregei Dacii Traiane s'au găsit relativ puţine statui reprezentând pe Esculap şi Higia. *Tocilescu* nu citează decât două fragmente de statuete bărbăteşti, pe cari le dă numai ca probabile, aparţinând unei statui a lui Esculap. Nu se ştie lo-

cul unde s'au găsit. Ambele fragmente par a fi lucruri de artă greacă, datând din primele secole d. Chr.

La Apulum s'a găsit o statuie care ar putea fi a lui Esculap (fig. 27). E de 73 cm. înălţime şi 51 cm. lăţime la bază; reprezintă un zeu şi o zeiţă, ambii şezând pe câte un tron de 56 cm. înălţime. Din nenorocire lipsesc la amândoi capetele, ca şi la majoritatea statuilor din Dacia. Identificarea probabilă a divinităţilor se poate face totuşi prin un şarpe sculptat la baza statuii

Fig. 28. — Hercule. Basorelief de pe partea stângă a statuii din fig. 27.

Fig. 29. — Mercuriu. Basorelief de pe partea dreaptă a statuii din fig. 27.

(care însă ar putea fi şi un simbol chtonic de ex. pentru *Pluto* şi *Proserpina).* Zeiţa are un vas pe care-l ţine sprijinit pe coapsa stângă. Acesta ar putea fi vasul Higiei. Ambele zeităţi sunt complect îmbrăcate. Noi credem că e vorba de Esculap şi Higia. Ca o particularitate al acestui grup trebue să menţionăm că are pe laturi sculptaţi încă doi zei. In partea stângă vedem pe Hercule, reprezentat în atitudinea caracteristică, cu măciuca pe spate, sub forma unui bărbat viguros, capul acoperit de un păr bogat şi o faţă înconjurată de o barbă stufoasă (fig. 28). Din acest grup

lipsește un fragment în dreptul acestei reprezentări a lui Hercule. Pe laturea dreaptă a grupului, alături de zeiță, găsim reprezentat pe Mercuriu, (Hermes) zeul comerțului (fig. 29). Zeul este reprezentat în modul clasic, cu caduceul în mână; are numai fața puțin desfigurată. Nu are nici o inscripție. Cum mai ales Hercule, uneori și Mercuriu sunt și zeități medicale, acest lucru ne întărește presupunerea că avem a face cu un grup atipic al lui Esculap și al Higiei.*)

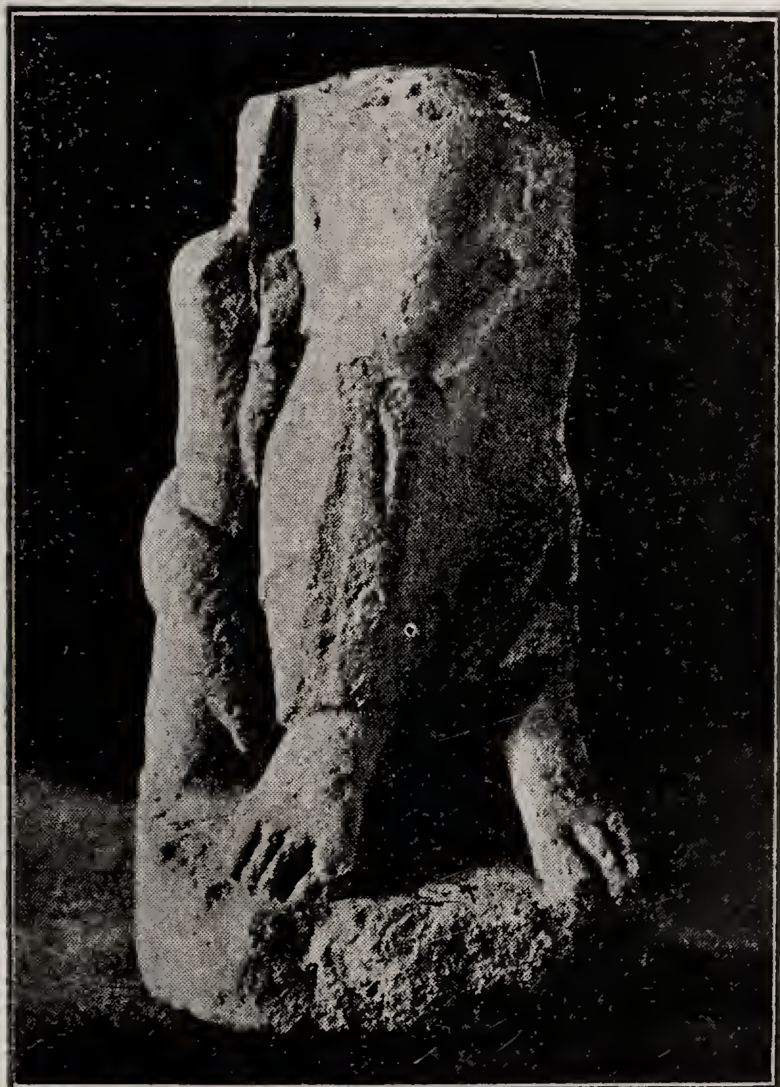

Fig. 30. — Fragment de statuie a lui Esculap din Apulum. (Muzeul Arheologic Alba-Iulia.)

O a doua statuie originară din Apulum, reprezintă pe zeul Esculap în picioare, în atitudine caracteristică (fig. 30). Ca o particularitate trebuie să menționăm că șarpele este figurat încolăcit pe o măciucă cam groasă, care nu pare a servi ca sprijin zeului, ci servește numai pentru reprezentarea atributului caracteristic al lui. Statuii îi lipsește capul și nu este tocmai frumoasă. Are picioarele goale, reprezentate prea mari, față de proporția corpului. Statuia fără cap are o lungime de 33 cm. Îmbrăcămintea pare a fi simplă și nu seamănă cu toga caracteristică cu care zeul e reprezentat de obicei. Statuia se află în posesia Muzeului de Arheologie din Alba-Iulia.

Alte reprezentări (dubioase) cari s'ar putea atribui lui Es-

*) Pe de altă parte Mercur, zeul care conduce sufletele în Hades, ne dă de gândit dacă nu e totuș vorba de un grup de zeități ale infernului.

culap şi Higiei, sunt două perechi de statui, din lut ars, găsite recent la Apulum (comuna Partoş) şi în prezent proprietatea dlui prof. *Cucuiu* din Alba-Iulia. Divinităţile sunt reprezentate numai în formă de bust aşezate ca pe un tron (fig. 31). Figura zeului

Fig. 31. — Idoli de lut din Apulum. Poate Esculap şi Higia. (Propr. dl prof. Cucuiu, Alba-Iulia.)

este cea caracteristică de om de vârstă mijlocie, viguros, cu barbă şi păr creţ, îmbrăcat cu togă. La dreapta sa este reprezentată zeiţa sub forma unei femei tinere. Aceşti idoli de lut nu poartă nici o inscripţie, nici o marcă de fabrică. Prima statuetă are dimensiunile următoare: înălţimea 16 cm., lăţimea sus 10 cm., la

bază 7 cm., grosimea 5 cm. Capul zeului are 4 cm., al zeiţei 3.5 cm. In partea dreaptă statueta are o mică pierdere de substanţă. Toată statueta este acoperită cu un strat de pământ petrificat. La partea superioară şi posterioară este spartă şi lasă să se vadă o cavitate. Ii lipseşte şi o pătrime superioară din partea stângă a presupusului Esculap. Mai lipseşte din statuetă şi o mică bucată jos şi la stânga. A doua statuetă de lut ars, este la fel, însă ceva mai îngustă. Inălţimea 15.5 cm., lăţimea la bază 6.5 cm. şi la capete 0.5 cm. Statuete asemănătoare din lut ars se mai găsesc, nepublicate până acuma, la Muzeul de antichităţi din Cluj. E greu de precizat dacă e vorba de Esculap şi Higia, lipsind orice atribut. Noi credem totuşi că e vorba de idoli pentru altare de casă ale unor ţărani, reprezentând aceste două divinităţi. Vedem şi la statuile cari urmează, că lipsesc atributele, ceeace poate fi un obicei din Dacia.

Fig 32. — Higia din Ulpia Traiană. (Muzeul de Argheologie, Deva)

Tot în legătură cu cinstirea lui Esculap, dl Dr. *Lenghel* publică fotografia unui cap, presupus a fi al lui Esculap, descris prima oară de arheologul *Buday* în 1916. E sculptat în piatră nisipoasă, având o înălţime de 30 cm. Această reprezentare a zeului ar deriva din combinaţia tipului lui Iupiter şi Saturnus, dar

cu o faţă tristă şi blândă, potrivită unui zeu al vindecării. Se presupune că acest bust ar fi fost găsit în jurul Sarmizegetusei.

Ultima statuie ce o menţionăm este singura statuie a Higiei ce ni s'a păstrat în Dacia Traiană (fig. 32). E originară din Sarmizegetusa şi a fost găsită în 1890 într'o biserică din Haţeg. In prezent se află păstrată la Muzeul Arheologic din Deva. La baza statuei găsim următoarea înscripiţe citată în C. I. L. III. no. 7896:

AESC · ET · HYGIAE
P · AEL · THEIMES

Statuiei, înaltă de circa 180 cm., îi lipseşte capul. Este o statuie foarte frumos lucrată, armonioasă, cu o atitudine graţioasă. Ii lipseşte şi braţul drept. Este îmbrăcată într'o haină foarte frumos sculptată. Statuia a fost publicată de dl. prof. *Orient* în „Pharm. Post" (Viena), No. 23, 1901.

In colecţia de monede romane a Societăţii de arheologie din Alba-Iulia (păstrată în Biblioteca Battyaneum), se găsesc cinci monede din diferite epoci (117—260 d. Chr.) ale dominaţiunii romane, din cari trei monede din bronz şi două de argint, (toate publicate de *Cserni* în Anuarul din 1903 al Soc. de Arh. din Alba-Iulia) şi cari reprezintă pe reversul lor pe Higia, în atitudinea caracteristică, alimentând un şarpe ce se ridică de pe un altar. Două din aceste monede poartă înscripţia de Salus Augg., iar una datând din anii 161—180 d. Chr. înscripţia de Fecund. Augustae.

Mai găsim numele Higiei purtat de femeile romane din Dacia. (C. I. L. III. no. 1532, şi C. I. L. III. Suppl. no, 7868, etc.).

VIII.

INSCRIPŢII DIN DACIA, IN LEGĂTURĂ CU CULTUL LUI ESCULAP ŞI AL HIGIEI.

I. INSCRIPŢII PUBLICATE IN CORP. INSCR. LATINARUM III ŞI SUPPL.

A) *Inscripţii dedicate lui Esculap şi Higiei, împreună.*

No. 1. Inscripţie găsită în Ilişua-de-jos, în anul 1862, pe

un altar scos dintre ruinele unei băi romane. Are două inscripţii, una greacă, alta latină, pe care o reproducem. Altarul are jos colţul stâng rupt, din care cauză ultimul rând al inscripţiei este tăiat în două. Textul este trecut în C. I. L. III, la no. 786.

AESCVLAPIO ET HY CC · IVL · ATIANVS PRÆFEQ · OB · RESTI	Aesculapio et Hygiae, C. Iulius Atianus praefectus equitum ob resti[tutam sibi valitudinem?] Lui Esculap şi Higiei, C. Iulius Atianus, prefectul călăreţilor, pentru redarea sănătăţii sale.

No. 2. Inscripţie găsită în Topliţa. Altarul are laturea dreaptă ruptă. Publicată în C. I. L. III. la no. 951 (=7720).

AESCVLAPIO · ET · HYGIAE TIB · CL · DON TVS · MERITO	Aesculapio et Hygiae, Tiberius Claudius Donatus merito. Lui Esculap şi Higia, Tiberius Claudius Donatus, după merit.

No. 3. Inscripţie de pe un altar, găsit în Alba-Iulia, în grădina reşedinţei episcopale. Avea colţul inferior stâng rupt. Textul a fost publicat în C. I. L. III, la no. 974. In prezent nu se ştie unde s'a rătăcit.

NVMINI AESCVLAPI ET · HYGIAE P · AEL · GENI . . . S · VIRA . . . . OL · APV ·	Numini Aesculapii et Hygiae Publius Aelius Genialis, duumviralis coloniae Apuli [posuit]. Zeului Esculap şi Higiei, Publius Aelius Genialis, fost II-vir al coloniei Apulum.

No. 4. Tablă votivă din marmoră, găsită de primarul *Domşa* din Partoş (Jud. Alba). In prezent se află în Muzeul de Arheolo-

gie din Alba-Iulia (fig. 19). A fost descrisă în C. I. L. III. la no. 975.

AESCVLAPIO · ET · HYGIAE
DEC · MVN · ET
P · AEL · RVFINVS · PATRONVS
COLL · FABRVM · COLON · APVL
PRO · SALVTE · SVA · ET · VLPIAE · HEL
PIDIAE · CONIVGIS · ET · AEL ·
VRBANI · FILI · EX · IVSSO · F ·
PORT · PER P · XXXX.

Aesculapio et Hygiae, P. Aelius Rufinus, decurio municipii et patronus collegii fabrorum coloniae Apuli, pro salute sua et Ulpiae Helpidiae coniugis et Aelii Urbani filii ex iusso fecit porticum per pedes XXXX.

Lui Esculap şi Higiei, P. Aelius Rufinus, decurion al municipiului şi patronul colegiului fierarilor al coloniei Apulum, pentru binele său şi al soţiei Ulpia Helpidia şi al fiului Aelius Urbanus din poruncă a făcut o galerie de 40 paşi.

No. 5. Tablă votivă din marmoră, găsită în Alba-Iulia. Era fixată în poarta fostei mănăstiri a Iezuiţilor. In prezent se află în Muzeul din Odorheiu. A fost descrisă în C. I. L. III, la no. 976.

AESCVLAPIO · ET
HYGIAE · P · AEL · SY
RVS · AVG · M · SEP · APVLI ·
ET · VAL · SEVERA · CON
IVX · ET · AEL · SYRA · FI
LIA · EX · VOTO · PORTI
CVM · PER · PEDES · XXX · F ·

Aesculapio et Hygiae, P. Aelius Syrus, augustalis municipii Septimii Apuli et Valeria Severa coniux et Aelia Syra filia ex voto porticum per pedes XXX fecerunt.

Lui Esculap şi Higiei, P. Aelius Syrus, augustalul Municipiului Septimian Apulum şi Valeria Severa soţie şi Aelia Syra, fiică, în urma unei făgăduinţi, au făcut o galerie de 30 paşi.

No. 6. Tablă votivă, originară din Apulum. In 1590 era în curtea fostului cancelar din Alba-Iulia. Nu ştim unde se află în prezent. Este descrisă în C. I. L. III. la no. 977.

AESCVLAPIO
ET · HYGIAE
SACR
AEL · MOSC.. S
V. S. L.

Aesculapio et Hygiae sacrum Aelius Moschis, votum solvit libens.

Inchinat lui Esculap şi Higiei; Aelius Moschis, bucuros şi-a împlinit făgăduinţa.

No. 7. Altar din Apulum. Inscripţia datează din 196—198 d. Chr. In 1590 era în locuinţa cancelarului. Nu ştim unde se află în prezent. A fost descrisă în C. I. L. III. la no. 978.

NVMINI · AES
CVLAPI · ET · HY
GIAE · PRO · SA
LVTE · DO
MINOR · NN · AVGG
ANTROCIVS · VER
NA · IPSOR · EX
DISP · POSVIT

Numini Aesculapii et Hygiae pro salute dominorum nostrorum Augustorum Antrocius, verna ipsorum ex dispensatore posuit.

Zeităţii lui Esculap şi Higiei, pentru sănătatea auguştilor noştri stăpâni, Antrocius, servitorul lor, fost dispensator, a pus [aceasta].

No. 8. Inscripţie pe un relief de marmoră (ex-voto), cu Esculap, Higia, poate Epione şi Telesfor. A fost găsit în Alba-Iulia pe malul Murăşului în 1847. A ajuns la Aiud, unde se găseşte depus în Muzeul Liceului Reformat. Textul a fost descris în C. I. L. III. la no. 979. Relieful a fost descris de noi la capitolul ex-voto-uri şi reprodus ca planşă, în lucrarea de faţă.

DEO · AESCVL · ET · HYGIAE · AVR ·
ETERNLIS

Deo Aesculapio et Hygiae, Aurelius Eternalis.

Zeului Esculap şi Higiei, Aurelius Eternalis.

No. 9. Altar găsit în Alba Iulia. In prezent se găseşte în gră-

dina episcopală din Alba-Iulia (Cetate). Inscripţia a fost descrisă în C. I. L. III. la no. 980.

AESCVLAPIO
ET · HYGIAE
PRO · SALVTE
SVA · SVORVM
Q · CARPION
AVGTI · LIB
TABVLARIVS
PROVINCCIAE
APVLENSIS

Aesculapio et Hygiae, pro salute sua suorumque Carpion, Augusti libertus, tabularius provinciae Daciae Apulensis.

Lui Esculap şi Higiei, pentru sănătatea lui şi alor săi, Carpion libertul împăratului, secretarul provinciei Dacia Apulensis.

No. 10. Altar găsit în Apulum. In 1862 era în curtea episcopală. Acum nu l-am mai găsit. A fost descris în C. I. L. III. la no. 981. *Cserni* îl publică din nou în 1903 în anuarul Soc. de Arh. din Alba-Iulia.

AESCVLAPIO · ET
HYGIAE · TIB · CL
VALERIANVS
LEG · XIII · G · ET · LEG
I · AITRICIS
VOTO · P

Aesculapio et Hygiae, Tiberius Claudius Valerianus, centurio legionis XIII geminae et legionis I adiutricis, voto posuit.

Lui Esculap şi Higiei, Tiberius Claudius Valerianus, centurion al legiunii XIII gemină şi al legiunii I adiutrix şi-a îndeplinit făgăduinţa.

No. *11.* Inscripţie pe un altar, ce era în grădina vechiului gimnaziu catolic din Alba-Iulia. In prezent nu ştim unde se găseşte. A fost descris în C. I. L. III. la no. 982. Textul seamănă cu cel descris la no. 983 (oferit lui I. O. M.).

A . . . VLAPIO
. . H . . IAE
C . . O . . P
FVSCVS
II VIR · CoL
APV . . VSL.

Aesculapio et Hygiae, Caius Pompeius [Pompeianus, Pomponius?] Fuscus duumvir Coloniae Apuli, votum libens solvit.

Lui Esculap şi Higiei, Caius Pompeius Fuscus, duumvirul Coloniei Apulum, bucuros şi-a îndeplinit făgăduinţa [votul].

No. 12. Altar originar din Apulum. Era în vechiul palat al cancelarului din Zam. Nu ştim unde se găseşte în prezent. A fost trecut în C. I. L. III. la no. 984.

AESCVLAPIO
ET · HYGIAE
L · SEP · NIGRI
NVS · PATRO ·
COLL · FABRO ·
COL · APVL ·
PRO · SALVTE
SVA · ET · SVORV ·
POSVIT

Aesculapio et Hygiae, Lucius Septimius Nigrinus, patronus collegii fabrorum coloniae Apuli, pro salute sua et suorum posuit.

Lui Esculap şi Higiei, Lucius Septimius Nigrinus, patronul colegiului fierarilor al coloniei Apulum, pentru sănătatea sa şi alor săi.

No. 13. Altar de piatră găsit în Apulum. Mult timp a stat în grădina episcopală. In prezent se află în Muzeul din Alba-Iulia. (Fig. 33). Inscripţia a fost studiată în C. I. L. III. la no. 985.

NVMINI
AESCVLAPI
ET · HYGIAE
M · VLP · VALENS
IIII VIRALIS
MVNIC · SEPT
APVL
PRO · SALVTE
SVA · SVORVM
QVE · V · L · S ·

N u m i n i   A e s c u l a p i i   e t   H y g i a e   M a r c u s   U l p i u s   V a l e n s, q u a t t u o r v i r a l i s   m u n i c i p i i   S e p t i m i i   A p u l i,   p r o   s a l u t e   s u a   s u o r u m q u e   v o t u m   l i b e n s   s o l v i t.

Zeităţii lui Esculap şi Higiei, Marcus Ulpius Valens, consilier al municipiului Septimian Apulum, pentru sănătatea sa şi alor săi, bucuros şi-a împlinit făgăduinţa [votul].

Fig. 33. — Altar închinat lui Esculap şi Higiei, Apulum.
(Muzeul de Arheologie Alba-Iulia.)

No. 14. Altar de marmoră, datând din 180 d. Chr. In 1862

era în parcul *Teleki* din Miceşti. In prezent nu ştim unde se găseşte. Inscripţia publicată în C. I. L. III. la no. 986.

AVRIBUS · AESC ·
LAPI · ET · HYGIAE
ET · APOLLINI · ET
DIANAE · C · IV
LII · DIVS · FAR
NAX · IRENICVS
FRATRES · AVG
MVNIC · AVR · APLI
PS · SP · PRES ·
II · ET · CONDI · CoS

Auribus Aesculapii et Hygiae et Apollini et Dianae, C. Iulius, Dius, Farnax, Irenicus, fratres, Augustales municipii Aurelii Apuli, pro salute sua posuerunt. Presente II et Condiano consulibus.

Urechilor lui Esculap şi Higiei, precum şi lui Apollo şi Dianei, fraţii C. Iulius, Dius, Farnax, Irenicus, augustali ai municipiului Aurelian Apulum, pentru sănătatea lor au pus acest monument. Pe timpul consulilor Presens [a doua oară] şi Condianus. (180 d. Chr.).

No. 15. Altar de piatră din Apulum. Pe la 1560 era în apropierea grădinii episcopale. Textul publicat în C. I. L. III, la no. 987.

AESCVLAPIO
ET · HYGIAE · CE
TERISQ · DIIS · DEA
BVSQ · HVIVSQ
LOCI · SALVTARIB
C · IVL · FRONTO
NIANVS · VET · EX
B · F · CoS · LEG · V · M · P ·
REDDITIS · SIBI · LVMI
NIBVS · GRAT · AGE · EX
VISO · PRO · SE · ET · CARTEIA
MAXIMA CoN IVG · ET · IVL ·
FRONTINA · FILIA
V · S · L · M ·

Aesculapio et Hygiae ceterisque diis deabusque huiusque loci salutaribus, Caius Iulius Frontonianus, veteranus, ex beneficiario consularis legionis V Macedonicae, pro redditis sibi luminibus gratias agens, ex viso pro se et Carteia Maxima, coniuge et Iulia Frontina filia votum solvit libens merito.

Lui Esculap şi Higiei şi celorlalţi zei şi zeiţe binefăcătoare ale acestui loc Caius Iulius Frontonianus, veteran, fost beneficiar al consularului, din Leg. V. Macedonică, pentru redarea luminii ochilor săi aducând mulţumiri în urma unei vedenii, pentru sine şi Carteia Maxima soţie şi Iulia Frontina fiică, votul [făgăduinţa] bucuros l-a împlinit, după merit.

No. 16. Altar cu o inscripţie asemănătoare unui altar din Mehadia. S'a găsit la Ampelum (Zlatna, Jud. Alba). Nu ştim unde se află în prezent. A fost studiată în C. I. L. III, la no. 1279—80. Are inscripţii pe ambele părţi ale altarului.

I.

AESCVLA
PIO · ET · HY
GIAE · M · A ·
TONIVS
SATVRNI
NVS · DEC · COL
V · S · L · M ·

II.

AES . . . . PI
O . . . . M
ANTONIVS
SATVRNINVS
DEC · COL
V · S · L · M ·

Aesculapio et Hygiae, M. Antonius Saturninus decurio coloniae, votum solvit libens merito.

Lui Esculap şi Higiei, M. Antonius Saturninus decurionul coloniei bucuros şi-a împlinit votul [făgăduinţa].

No. 17. La Bretea Mureşană s'a găsit următoarea inscripţie pe o tablă de marmoră, originară din Sarmizegetusa şi care după *Téglás* s'ar găsi în Muzeul din Deva, dar nu am putut-o afla. Textul publicat în C. I. L. III, no. 1417.

NVMINI · AESCVLAPI
ET · HYGIAE · AELIA
VENVSTA V · S ·

N u m i n i A e s c u l a p i i e t H y-
g i a e A e l i a V e n u s t a v o-
t u m s o l v i t.

Zeităţii lui Esculap şi Higiei, Aelia
Venusta şi-a îndeplinit făgăduinţa.

No. 18. Inscripţie găsită la Sarmizegetusa, studiată în C. I. L. III, la no. 1417/a. *Téglás* spune că s'ar afla în Muzeul din Deva. Nu i-am dat de urmă.

AESCVL · PERGAM
ET · HYGIAE
SACRVM
C · SPEDIUS · HERMIAS
FLAMEN · COL · SARM
POS

A e s c u l a p i o P e r g a m e n o
e t H y g i a e s a c r u m C a i u s
S p e d i u s H e r m i a s, f l a-
m e n c o l o n i a e S a r m i z.
p o s u i t.

Inchinat lui Esculap din Pergam
şi Higiei. C. Spedius Hermias,
preotul coloniei Sarmizegetusa
l-a pus.

No. 19. Altar de piatră găsit la băile romane din Mehadia. A fost dus la Biblioteca imperială din Viena. Inscripţia datează din ultimii ani ai provinciei, când legiunea XIII Gem. ar fi staţionat la Mehadia *(E. Schultze)*. A fost studiată în C. I. L. III, la no. 1560.

DIIS · MAGNIS
ET · BONIS · AESC ·
LAPIO · ET · HYGIAE
MARC · AVR · VETE
RANVS · PRAEF · LEG
XIII G · GALLENIAN
V · L · M · P ·

D i i s M a g n i s e t b o n i s A e s-
c u l a p i o e t H y g i a e, M a r c u s
A u r e l i u s V e t e r a n u s, p r a e-
f e c t u s l e g i o n i s XIII G e m i-
n a e G a l l e n i a n a e. V o t u m l i-
b e n s m e r i t o p o s u i t.

Marilor şi bunilor zei Esculap şi Hygia, Marcus Aurelius Veteranus, prefectul Legiunii XIII Gemina Gallieniană, votul bucuros l-a împlinit.

No. 20. O altă inscripţie este tot din Mehadia şi a fost găsită pe un altar care acum este zidit în peretele podului de peste Cerna, în interiorul staţiunei (fig. 21). Este citată în C. I. L. III, la no. 1561.

AESCVLAP
ET · HYGIAE
PRO · SALVTE · IVNIAE
CYRILLAE · QVOD · A
LONGA · INFIRMITA
TE · VIRTVTE · AQVA
RVM · NVMINIS · SVI
REVOCAVERVNT
T · B · A · EIVS · V · S · L · M

Aesculapio et Hygiae pro salute Iuniae Cyrillae quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt filiam [pater amantissimus?] eius votum solvit libens merito.

Lui Esculap şi Higiei, pentru sănătatea Iuniei Cyrilla, fiindcă au rechemat-o pe fiică după o lungă infirmitate, prin puterea apelor zeităţii lor [tatăl preaiubitor] al acesteia bucuros şi-a împlinit făgăduinţa.

No. 21. Inscripţie de pe o tablă găsită în 1872 la Partoş, (Murăş-Port), lângă Alba-Iulia, de către primarul *I. Demian*. Nu ştim unde se află în prezent. Descrisă în C. I. L. III. Suppl. no. 7740.

Un vas	ASCLEPIO ET · HYGIAE C · FABRICIVS DEXTER V · S · L · M ·	Un ulcior

No. 22. In sanctuarul lui Esculap din Sarmizegetusa s'a găsit următoarea înscripţie citată în C. I. L. III. Suppl. no. 7898. Pe vremuri ar fi fost depusă în Muzeul din Deva, dar n'am mai găsit-o.

. . . ET · HYGIAE

No. 23. La baza statuiei zeiţei Higia, găsită la Sarmizegetusa, actualmente în Muzeul din Deva (fig. 32), găsim următoarea înscripţie citată în C. I. L. III. Suppl. no. 7896.

AESC · ET · HYGIAE
P · AEL · THEIMES ·

No. 24. Inscripţie de pe o tablă de piatră — ex-voto — găsită în Apulum. Se află în Muzeul din Alba-Iulia (fig. 22). Textul a fost citat în C. I. L. III. Suppl. no. 12.558.

O mână	ESCVLA PEO ET Y GIE RESTI TVTA	O mână

No. 25. Fragment din amfiteatrul Sarmizegetusa. — C. I. L. III, no. 13776.

HY
AE
A

No. 26. Inscripţie găsită pe o piatră scoasă din pereţii fostei biserici Báthori (locul actualului liceu rom. cat.) în anul 1898 şi publicată de Cserni în Anuarul Muzeului Alba-Iulia din 1899. — C. I. L. III, no. 14468 şi Öst. Jahreshefte 1902, Beiblatt, 113.

. . CVLAPIO · ET · H . . IAE · L · VL . .
ASSINVS · DEC · COL · APVL · II VIR
COL · NAP · FLAM · COL · DROB · FLAM ·
MVNIC · DIER · DEC · MVNIC · APVL ·
ET · POR · TRIB · LEG IIII FL · PRO · SA
LVTE · IVLI . . . BERONICES · CoN . .
. . . . , , VCIS
· V · L · S ·

Aesculapio et Hygiae, Lucius Iulius Bassinus decurio coloniae Apulensis, duumvir coloniae Napocae, Flamen coloniae Drobetae, flamen municipii Diernae, decurio municipii Apuli et Porolisensis, tribunus legionis IIII Flaviae, pro salute Iuliae Beronices coniugis votum libens solvit.

Lui Esculap şi Higia, Lucius Iulius Bassinus, decurionul coloniei Apulum, duumvir al coloniei Napoca, preot al coloniei Drobeta, preotul municipiului Dierna, decurionul municipiului Apulum şi Porolissum, tribunul leg. IIII Flavia, pentru binele soţiei Iulia Beronice, votul bucuros l-a împlinit.

In volumul de inscripţii din Dacia al lui Ackner şi Müller (1865), mai găsim trei inscripţii în limba elină în legătură cu cultul lui Esculap, fiind trecute la no. 79, 407 şi 948, (C. I. L. III, la no. 1422 din Sarmizegetusa; 7740 a din Apulum; 786 Ilişua):

No. 27. Inscripţie elină din Sarmizegetusa. — *Ackner—Müller,* no. 79; C. I. L. III, no. 1422.

ΑΣΚΛΗΠΙω. ΚΑΙ
ΥΓΙΕΙΑ · ΘΕΟΙΣ
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΟΙΣ
ΑΞΙΟΣ · ΑΙΛΙΑΝΟΣ
Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ ΕΥ
ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ
ΙΟΝΙΟΣ

Lui Esculap şi Higiei, zeilor iubitori de oameni, închină Axios Ailianos iunior, Ionios.

No. 28. Inscripţie elenă din Apulum. — *Ackner—Müller,* no. 407; C. I. L. III, no. 7740/a.

ΚΥΡΙΩ ΑΣΚΛΗ
ΠΙΩ ΚΑΙ ΥΓΙΗ
ΘΕΟΙΣ ΕΠΗΚΟΟΙΣ
ΜΑΡ ΜΕΜΜ· ΛΟΝ
ΓΟΣ ΒΕΝΕΦ ΕVΧΗΣ
ΧΑΡΙΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Stăpânului Esculap şi Higiei, zeilor ce-şi apleacă urechea, Marcus Memmius Longus Beneficiarius, a aşezat drept mulţumire.

No. 29. Inscripţie elină din Ilişua. — *Ackner—Müller,* no. 948; C. I. L. III, no. 786.

ΑΣΚΛΗΠΙ·
ΚΑΙ ΥΓΕΙΑ
ΚΟΙΝΤΟΣ.

Lui Esculap şi Higiei, Quintus.

B) *Inscripţii dedicate lui Esculap singur.*

No. 30. Altar, din Sarmizegetusa. In prezent se află în Muzeul Bruckenthal din Sibiu. Inscripţia este citată în C. I. L. III, la no. 972.

NVMINI
. ESCVLAPI
C · IVL · METRO . .
ANVS · II . COL
SARM · SACERD ·
DEI · EIUSD · PON
TIF · QQ · II VIR · COL ·
APVLI · EX · VOTO

Numini Aesculapii C. Iulius Metrobianus, duumvir coloniae Sarmizegetusae sacerdos dei eiusdem, pontifex quinquennalis, duumvir coloniae Apuli ex voto.

Zeităţii lui Esculap, C. Iulius Metrobianus, duumvirul coloniei Sarmizegetusei, preotul aceluiaşi zeu, pontifice, consilier [quinquennalis] ales pe cinci ani, duumvirul coloniei Apulum, în urma făgăduinţii.

No. 31. Altar din marmoră albă (datând din anii 196—198 d. Chr.), găsit în şanţurile cetăţii Alba-Iulia. A fost dus în Biblioteca Imperială din Viena. Inscripţia este citată în C. I. L. III, la no. 993.

CAELESTI · AVGVSTAE
ET · AESCVLAPIO · AV
GVSTO · ET · GENIO
CARTHAGINIS · ET
GENIO · DACIARVM
OLVS · TERENTIVS
PVDENS · VTTEDI
ANVS · LEG · AVGG
LEG · XIII GEM · LEG
AVGG · PRO PRAET
. . OVINCIAE · RE
TIAE.

Caelesti augustae et Aesculapio augusto et genio Carthaginis et genio Daciarum Olus Terentius Pudens Uttedianus, legatus Augustorum legionis XIII Geminae, legatus Augustorum pro praetore provinciae Retiae.

Reginei cereşti şi lui Esculap şi Geniului Cartaginei şi Geniului [celor trei] Dacii, Olus Terentius Pudens Uttedianus, legatul celor doi împăraţi al legiunii XIII Gemina, guvernatorul provinciei Raetia.

No. 32. Inscripţie de pe un altar găsit în Ampelum (Zlatna), devenit proprietatea doctorului *Reinhold.* Textul citat în C. I. L. III, la no. 1278.

AESCVLAP
. . . .
. . . .
. . . . . CVM
SVIS V · S · L

No. 33. Inscripţie de pe un altar găsit în Caianu (Jud. Cluj), acum în Muzeul de Antich. al Inst. de St. Clasice din Cluj. Textul publicat în C. I. L. Suppl. la no. 7655.

NVMIN[i]
ASCLEP[ii]
P · S · M · AVR
VITALIAN[us]
V · S · L · M

No. 34. Inscripţie găsită la Roşia Montană (Alburnus Maior), în 1888. Are laturea stângă ruptă. Citată în C. I. L. Suppl. la no. 7820. Acum se află în Muzeul de Antichităţi al Inst. de Studii Clasice din Cluj.

CLEPI
VIT
. . . .
. . . .

No. 35. In sanctuarul lui Esculap dela Sarmizegetusa s'a găsit un fragment de tablă cu următoarea înscripţie, (cu litere tăiate pe jumătate) publicată în C. I. L. Suppl. la no 7897.

AESCVLAP

No. 36. Fragment din amfiteatrul Sarmizegetusei. — C. I. L. III, no. 13775.

. . SCVLA
AVG SAC

C) *Inscripţii dedicate lui Esculap asociat cu alţi zei. (Iupiter, Iunona, Serapis, etc.).*

No. 37. Altar găsit în jurul Sibiului. Inscripţia citată în C. I. L. III, la no. 1614 (=8044).

I · O · M · D ·
EX · PRAECEPTO
NVM · AESCVLAPI
SOMNO MONIT
VETVRIVS · MARCI
AN · VET · L · XIII · G · P · S · S · SVORQ

Jovi Optimo Maximo D[olicheno?] Ex praecepto Numinis Aesculapii Veturius Marcianus vet. leg. XIII gem. p. s. s. suorumque.

Lui Iupiter Optimus Maximus D[olichenus?]. Din porunca zeităţii lui Esculap, Veturius Marcian, veteran al leg. XIII gem. pentru binele său şi alor săi.

No. 38. Inscripţie de pe un altar găsit în Ampelum (Zlatna, Jud. Alba). Textul citat în C. I. L. III, la no. 1324.

I · D · M ·
ASCLEPIVS
ET · ASCLEP
CIVES · BITHI
NVM · VIX · AN · XXX
AFFIA · CONIVNX
B · M · P ·

Probabil o inscripţie funerară.

No. 39. Altar găsit în Apulum. Se află în Muzeul Liceului Luteran din Sibiu. Textul studiat şi publicat în C. I. L. III, la no. 1079.

I · O · M · IVNONI · MI
NERVAE · ET · AESCV
LAPIO · DOMINO ·
SEPTIM · ASCL · HER
MES · LIBERTVS
NVMINIS · AES
CVLAPI · HABENS
ORNAMENTA · DEC
COL · APVL · ET · AVG
COL · EIVSDEM
V · P

Iovi optimo maximo, Iunoni, Minervae et Aesculapio Domino, Septimius Asclepius Hermes, libertus numinis Aesculapii, habens ornamenta decurionalia coloniae Apuli et augustalis coloniae eiusdem, voto posuit.

Lui Iupiter, cel prea bun şi mare, Iunonei, Minervei şi lui Esculap Domnul, Septimius Asclepius Hermes, libertul zeităţii lui Esculap, având ornamente decurionale din colonia Apulum şi augustalul aceleaşi colonii, votul [făgăduinţa] a îndeplinit.

No. 40. Altar găsit în Micia (Veţel, Jud. Hunedoara). Se află în Muzeul de Antichităţi al Inst. de Studii Clasice din Cluj. Textul citat în C. I. L. III, la no. 1370.

AES.VLI
. . . . REG
. . . FABI
. . V . LEG
. . . MP
. . . XIX
. I

Aesculapi Iunoni Reginae
. . .
Fabi[us] . . . din legiunea a V-a . . .
(Lectura nesigură!)

No. 41. Altar găsit în Alba-Iulia; nu ştim unde se află în prezent. Textul e publicat în C. I. L. III, la no. 973.

NVMINI · SERAPIS · . . . .
C · IVL · METROBIANVS · II VI .
COL · ZARMIZ · SACERDOS
DEI · AES . . . . . . T . Q . .

Zeităţii lui Serapis, C. Iulius Metrobianus, duumvir al coloniei Sarmizegetusa, preotul zeului Esculap s'a îngrijit să facă aceasta inscripţie.

II. INSCRIPȚII NEPUBLICATE IN CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM.

No. 42. Altar din marmoră din Sarmizegetusa. Pe lături are sculptați câte doi șerpi și frunze. Sus în mijloc are ca ornament o stea compusă din șase frunze. Textul a fost publicat incomplect de *Jánó* în Arch. Értesitő, 1912, p. 406. Lectura complectă a fost publicată de d. O. *Floca* în Anuarul Institutului de Studii Clasice, 1932, p. 103—104. Dăm lectura după d. Floca.

AES · ET · HYG
PRO · SALVTE
AELIAE · FLORAE
C · METT · PROTINVS · CA
SIAN · FLORAE · FIL
C · METIUS · CASSIAN · II
COL · V · S · L · M

Aesculapio et Hygiae pro salute Aeliae Florae Caius Mettius Protinus Cassianus Florae filius et Caius Mettius Cassianus duumvir coloniae votum solverunt libenter merito.

Lui Esculap și Higiei, pentru sănătatea Aeliei Flora, Caius Mettius Protinus Casian, fiul Florei și Caius Mettius Cassianus duumvir al coloniei, votul bucuros l-au împlinit.

No. 43. O inscripție de pe o bucată de tablă de marmoră, publicată de *Jánó* în Arch. Értesitő 1912, p. 406.

API	Aesculapio
VG	..augustalis
VTY	Eutycheus.

No. 44. Alt fragment de tablă cu inscripție, publicată tot de *Jánó* în 1912, ibidem, p. 407.

.....LAPIO	Aesculapio
AVG · SAC ...	augusto sacrum

No. 45. Altar de marmoră scos din jurul amfiteatrului Sar-

mizegetusei, păstrat în Muzeul din Sarmizegetusa. Are partea de sus şi stânga ruptă. (Fig. 34). Textul publicat de *Jánó* în Arch. Értesitő, 1912, p. 405.

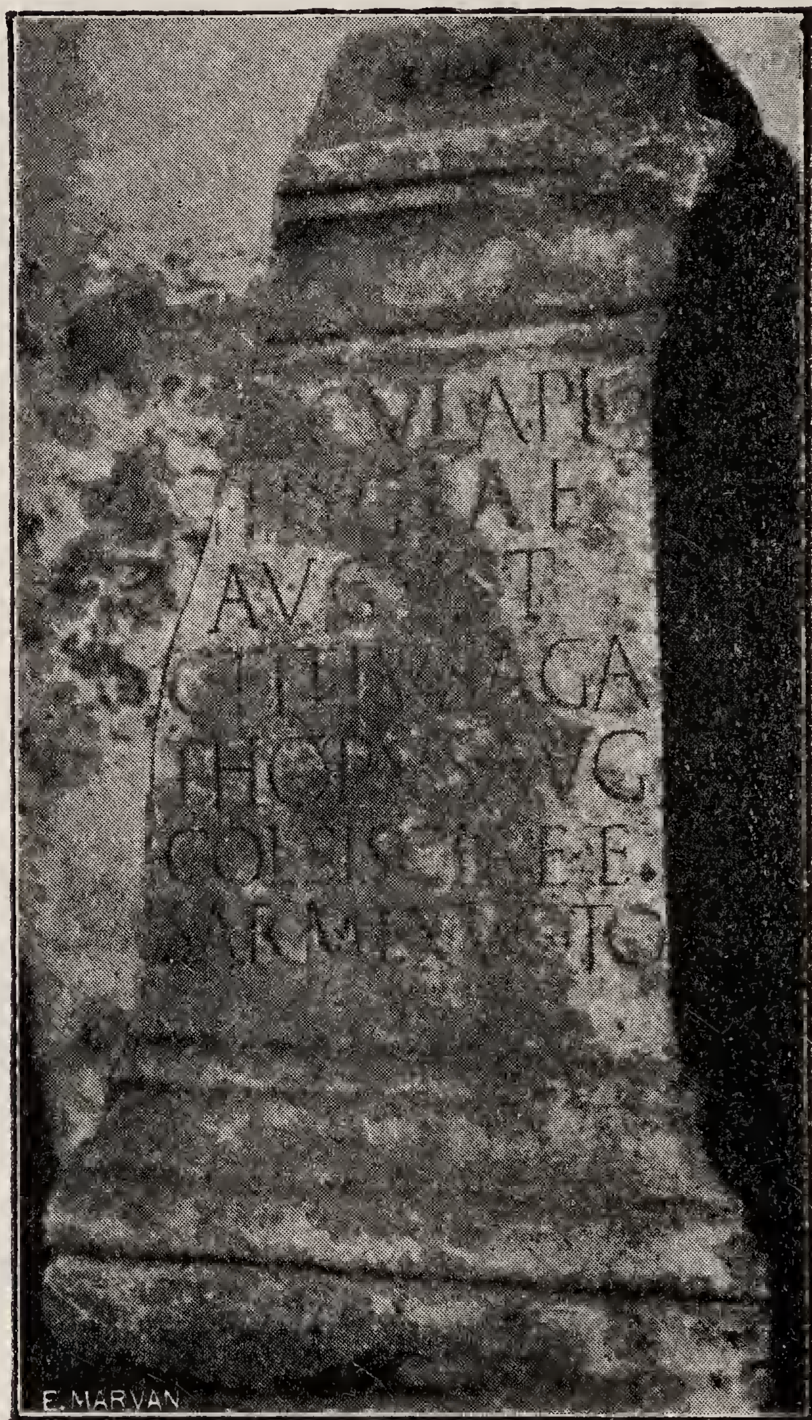

Fig. 34. — Altar închinat lui Esculap şi Higiei, Ulpia Traiană. (Muzeul Sarmizegetusa.)

AESCVLAPIO
ET·HYGIAE
AVGVST . .
C·TITIVS·AGA
THOPVS·AVG
COL·SISCIAE·ET
SARM·EX·VOTO

Aesculapio et Hygiae Augustae Caius Agathopus augustalis coloniae Sisciae et Sarmizegetusae ex voto.

Lui Esculap şi Higiei augusta, Caius Titius Agathopus, augustalul coloniei Siscia şi Sarmizegetusa, pentru mulţumire.

No. 46. Altar păstrat la Sarmizegetusa. (Fig. 35). Descris de *Jánó* în Arch. Értesitő, 1912, p. 406.

N V M I N I A V G
A E S C V L A P I
S A C R V M
L · B O N O N I V S
S A T V R N I N V S
E X · V I S O · L I B

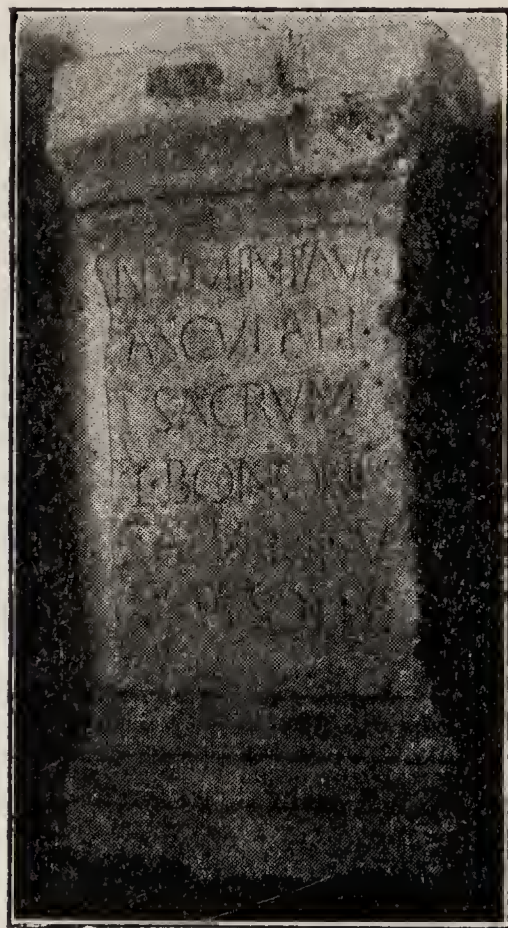

Fig. 35. — Altar închinat lui Esculap, Ulpia Traiană. (Muzeul Sarmizegetusa.)

N u m i n i A u g u s t o A e s c u l a p i i s a c r u m L. B o n o n i u s S a t u r n i n u s e x v i s o l i b e n t e r [p o s u i t].

Zeităţii prea mărite a lui Esculap, închinat de L. Bononius Saturninus, în urma unei arătări.

No. 47. Altar de marmoră găsit la Sarmizegetusa. Păstrat în Muzeul dela Sarmizegetusa. (Fig. 20). Inscripţia cam ştearsă, totuşi legibilă, a fost publicată de *Daicoviciu* în Anuarul Institutului de Studii Clasice al Univ. din Cluj, 1932, p. 84.

I · O · M ·
I V N O N I · M I N E R V A E
D I I S . O N S E N T I B V S
S A L V T I F O R T V N A E
E D V C I · A P O L L I N I
D I A N A E V . . . R I C I
N E M E S I M E R C V R I O
H E R C V L I S O L I · I N V I C T O
A E S C V L A P I O H Y G I A E D I I S
D E A B V S Q I M M O R T A L I B

P · AELIVS HAMMONIVS
. VN . . PROC . . AVG . . .

Iovi Optimo Maximo	Lui Iupiter cel prea bun şi prea mare
Iunoni, Minervae	Iunonei, Minervei,
Diis Consentibus,	Zeilor binevoitori,
Saluti, Fortunae	Mântuirii, Norocului,
Reduci, Apollini	care se reîntoarce, lui Apollo,
Dianae, Victrici,	Dianei, Victoriei,
Nemesi, Mercurio,	Soartei, lui Mercuriu,
Herculi, Soli Invicto	lui Hercule, Soarelui neînvins,
Aesculapio, Hygiae, Diis	lui Esculap, Higiei, zeilor şi
Deabusque immortalibus	zeităţilor nemuritoare,
P. Aelius Hammonius	P. Aelius Hammonius
Iunior procurator Augustorum duorum.	Iunior procurator al celor doi împăraţi.

No. 48. Inscripţie de pe un fragment de tablă (gresie), cred nepublicată până în prezent, găsită în comuna Pătrângeni, Jud. Alba. Se află la preotul *S. Olea* din Cib (Jud. Alba).

Fragmentul de 45 cm. înalt, are o bază de 42 cm., literele au mărimea de 5 cm. Litera N de la început şi ultima literă T se citeşte greu fiind defectă.

NI · AESCVLAP		NVMI]NI AESCVLAPI
EMPIVM .	Cred	T]EMPLVM
ONSTITVIT	că este vorba	C]ONSTITVIT
S · AVG · LIB	de:	. . .]S AVG LIB (ertus)
ABVIT		— T]ABVL[ARIVS].

No. 49. Altar (?) din Apulum. Publ. în Österreich. Jahreshefte, 1902, Beiblatt, 113.

NVMINI
AESCVLAP[ii]

No. 50. Inscripţie de la baza reliefului de marmoră din Sarmizegetusa, descoperit de *Jánó,* cu jumătate din figura lui Esculap şi Telesfor.

Aesculapio et] HYGIAE
. . . . EX VOTO.

No. 51 şi 52. Două fragmente din Muzeul din Deva. Publicate în Erdélyi Muzeum XIX (1902), p. 22.

a) AESCVL[apio]
ET H[ygiae]

b) AESC[ulapio]
S[acrum].

No. 53. Fragment din Muzeul din Deva. Publ. în Erdélyi Muzeum, XIX (1902), p. 218.

FOR[tunae?]
AES[culapio et]
H[ygiae?]

III. INSCRIPŢII DUBIOASE.

No. 54. O inscripţie găsită la Deva în anul 1525; *Téglás* o menţionează în Istoria Judeţului Hunedoara, epoca romană; o găsim trecută la *Ackner* şi *Müller,* op. cit. şi în C. I. L. III, 1427 din Sarmizegetusa.

HYGIAE AVG
MIL·LEG·VI
VOT·SOL

Hygiae Augustae.., miles legionis VI votum solvit.

Mommsen, în Ephemeris Epigr. IV, no. 179, crede că e *falsă.* In orice caz, chiar dacă e bună, lipseşte începutul:

AESCVLAPIO ET . . .

No. 55. Inscripţie în legătură cu Esculap, găsită în op. cit. al lui *Ackner* şi *Müller,* la no. 408, dată ca *falsă* de *Mommsen,* sub no. 57* din Apulum.

TI · SERRANVS · EXACTOR
A · A · A · AVG · AESCVLAPIO
SVPER · SALVTE · CONIVGIS
CRISPINILLA · B · M ·
H · S · F

Tiberius Serranus, exactor auri, argenti, aeris Augustalis, Aesculapio super salute coniugis Crispinillae bene merito hoc sacrum fecit.

Tiberiu Serranus, administratorul aurului, argintului, bronzului, augustal, lui Esculap, pentru sănătatea soţiei sale Crispinilla bine meritat, a făcut acest prinos.

IV. ADDENDA.

No. 56. — In momentul când coala urmà să fie tipărită, dl. prof. *C. Daicoviciu* a binevoit a-mi comunica o inscripţie de curând descoperită:

In Băile Geoagiului s'a găsit în primăvara anului 1935 un altar a cărui inscripţie, după lectura d-lui Daicoviciu, e următoarea:

NVMINI
[Æ]SCVLAPI
ET HYGIAE
AVRELIVS
CRHESTVS (sic!)
V[S · L · M ·]

BIBLIOGRAFIE

1. ACKNER, I. MICHAEL und MÜLLER, FRIEDRICH: *Die römischen Inschriften in Dacien*. Wien, 1865, Verlag Tendler. 247 p., 8°.
2. BĂRCĂCILĂ, AL.: *Apele termale dela Băile Herculane (Ad-Mediam) în epoca romană şi credinţele populare de azi*. Revista Ştiinţelor Medicale, Bucureşti, 1932, no. 10, Octomvrie. Pag. 1142—1167, 8°, 20 fig. în text.
3. BOIGEY, MAURICE: *On confond le caducée de Mercure et le baton serpentaire d'Esculape*. La Presse Médicale, Paris, 1924, no. 12, 9 Février, pag. 235—236, 4°, 2 fig. în text.
4. BOLOGA, V. L. şi LENGHEL, ALEX.: *Fragmente pentru reconstituirea medicinei şi igienii populare în Dacia preromană*. Clujul Medical, vol. XI, 1930, no. 7, p. 354—361, 4°, 8 fig. în text.
5. BUDAY, ÁRPÁD: *Római feliratian*. Cluj, 1914, Ed. Stief J., 420 p. 8°.
6. CASTIGLIONI, A.: *Histoire de la médecine*. Paris, 1932, Payot, 781 p., 8°.
7. CSERNI, BÉLA: *Apulumi maradványok*. Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet 10-ik Évkönyve. 1899, Alba-Iulia, p. 53—68, 8°.
8. CSERNI, BÉLA: *Alsófehér vármegye története a római korban*. Aiud, 1901, 457 p., 8°.
9. CSERNI, BÉLA: *Apulumi maradványok*. Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi Egylet 12-ik Évkönyve. 1903, Alba-Iulia, p. 90—147, 8°.
10. CUCUIU, VIRGIL: *Alba-Iulia. Din trecutul şi prezentul oraşului*. Alba-Iulia, 1929, Ed. S. Solomon, 100 p., 8°.
11. DAICOVICIU, C.: *Contribuţii la syncretismul religios în Sarmizegetusa*. Anuarul Institutului de studii clasice al Universităţii „Regele Ferdinand I" din Cluj. Partea I, pe anii 1928—32, Cartea Românească, Cluj, 1932, p. 81—88, 4°, 6 fig.
12. DAREMBERG-SAGLIO: *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*. Paris, 1899, Hachette.
13. FLOCA, O.: *Inscripţii inedite din Dacia*. Anuarul Institutului de studii clasice al Universităţii „Regele Ferdinand I" din Cluj. Partea I, pe anii 1928—32, Cartea Românească, Cluj, 1932, p. 102—108, 4°, 4 fig.
14. GUIART, JULES: *La Médecine grecque aux temps héroiques de Minos*

a Homère. Biologie Médicale, Paris, Poulenc, 1925, vol. XV, nos. 7—8, Extr. de 56 pag., 8⁰, 40 fig.

15. GUIART, JULES: *La Médecine n'est pas née dans les temples d'Esculape.* Biologie Médicale, Paris, Poulenc, 1927, vol. XVII, nos. 9—10, Extr. de 46 pag., 8⁰.
16. HABERLING, W.: *A quoi reconnait-on un médecin sur les portraits?* Revue des progres thérapeutiques. Leverkusen, 1928, no. 2, 8⁰.
17. HAESER, etc.: *Dieux et Saints protecteurs des malades* et *patrons des médecins.* Revue des Progrés thérapeutiques. Leverkusen, 1933, no. 11, p. 237—240, 8⁰.
18. HERZOG, RUDOLF: *Die Wunderheilungen von Epidauros.* Leipzig, 1931, Dieterich, (Philologus, Suppl. XXII), 164 p., 8⁰, o planşă.
19. HIRSCHLAFF, L.: *Hypnotismus und Suggestivtherapie.* Leipzig, 1928, IV. Auflage, Ioh. Ambr. Barth, 274 p., 8⁰.
20. HOLLÄNDER: *Äskulap und Venus.* Berlin, 1928, Propyläen Verlag, 488 p., 4⁰.
21. IGNA, N.: *Despre şarpe, simbolul medicinii.* Revista Sanitară Militară. Bucureşti, 1934, no. 10, Octombrie, p. 610—612, 8⁰, 2 figuri.
22. JÁNÓ, BÉLA: *Római emlékek Hunyadvármegyében.* Archeológiai Értesitő. XXXII kötet. Budapest, 1912, Franklin társ. p. 393—411, 8⁰.
23. KIRÁLY, PÁL: *Apulum. Gyulafehérvár története az ó-korban.* Cluj. 1892. Ed. oraşului Alba-Iulia, 434 p., 8⁰.
24. KIRÁLY, PÁL: *Apulum.* Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi Egylet 2-ik Évkönyve, 1889, Alba-Iulia, p. 5—58, 8⁰.
25. KIRIAC, I.: *Mithologie,* Bucureşti, ed. II, 1926, Cartea Românească. 718 p., 8⁰.
26. KORBULY, GYÖRGY: *Aquincum orvosi emlékei.* Orvosképzés, Budapest, 1934, Különfüzet, Márczius, Franklin társ. p. 106—148, 8⁰, 17 figuri.
27. KUUN GÉZA, TORMA ZSÓFIA és TÉGLÁS GÁBOR: *Hunyadvármegye története. Az őskortól a honfoglalásig. I-ső kötet;* Budapest, 1902, Athenaeum, 256 p., 8⁰.
28. LAVEDAN, PIERRE: *Dictionnaire Illustré de la Mythologie et des Antiquités Greques et Romaines.* Paris, 1931, Hechette, 1038 p., 8⁰.
29. LENGHEL, AL.: *Câteva date despre băi romane şi „ex-voto"-uri din Dacia Traiană.* Clujul Medical, 1926, vol. VII, no. 5—6, p. 96—97, 4⁰, 2 fig.
30. LENGHEL, AL.: *Date nouă despre cultul lui Esculap în Dacia Traiană.* Clujul Medical, 1928, vol. IX, no. 2, p. 96—97, 4⁰, 2 fig.
31. LISSEANU—POPA, GH.: *Mitologia Greco-Romană în lectură ilustrată.* Bucureşti, 1926—28, 2 vol., ed. VII-a, Casa Şcoalelor, 754 p., 8⁰, 126 ilustraţiuni.
32. LUPAŞ, I.: *Epocele principale în istoria Românilor.* Cluj, 1928, Astra, 139 p. 8⁰.
33. MOINET, PAUL: *Au temps des Césars.* Nancy, 1927, Soc. imp. tip. 114 p., 8⁰.

34. MOMMSEN, TH.: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Vol. III. Inscriptiones Asaie, provinciarum Europae, Graecarum, Illyrici Latinae.* 1873.
35. MOMMSEN, TH.: *Idem. Supplementum, fasciculi I—IV.* 1893—1902.
36. MOMMSEN, TH.: *Roemische Geschichte.* Wien—Leipzig, 1932, Phaidon Verlag, gekürzte Ausgabe, 984 p., 8⁰.
37. MOMMSEN, TH.: *Das Weltreich der Caesaren.* Wien—Leipzig, 1933, Phaidon Verlag, 820 p., 8⁰.
38. MÜLLER, WALTER: *Die griechische Kunst.* München, 1925, Buchenau, 432 p., 8⁰, 475 ilustr.
39. NEVEU, RAYMOND: *Le culte d'Esculape en Sicilie.* Bulletin de la Société Francaise d'Histoire de la Médecine, tome IX, 1910, no. 8, p. 284—290, 8⁰.
40. OPRIŞ, L.: *Anuarul Muzeului Unirii pe anii 1929—30.* Alba-Iulia, 1931, 64 p., 8⁰, 23 fig.
41. ORIENT, IULIU: *Istoricul Farmaciilor din Ardeal şi Banat.* Cluj, 1926. Minerva, 264 p., 8⁰.
42. PÂRVAN, V.: *Contribuţii epigrafice la Istoria Creştinismului Daco-Roman.* Bucureşti, 1911, 8⁰.
43. PÂRVAN, V.: *Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării.* Bucureşti, 1923, Cultura Naţională, 247 p., 8⁰.
44. PÂRVAN, V.: *Getica. O protoistorie a Daciei.* Bucureşti, 1926. Cultura Naţională, 850 p., 8⁰, 462 fig.
45. REINACH, SALOMON: *Répertoire de la Statuaire grecque et romaine.* Tome I. Paris, 1930. Nouvelle édition, 652 p., 8⁰, Tome II (en deux volumes). Paris, 1931, troisieme édition, Leroux, 858 p., 8⁰.
46. RÖSCHER, W. H.: *Ausführliches Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie.* Vol. I. Leipzig, 1884—86.
47. SCHMIDT, BÉLA: *Az orvos.* Târgu-Murăş, 1926. Ed. Révész, 171 p., 8⁰.
48. SEEMAN OTTO: *Mythologie der Griechen und Römer.* Leipzig, 1924, Kröner. Ed. VI, 372 p., 8⁰, 372 fig.
49. SIGERIST, HENRY, E.: *Grosse Ärzte.* München, 1932, Lehmanns Verlag, 310 p., 8⁰, 68 fig.
50. TOCILESCU, GR. G.: *Monumente epigrafice şi sculpturali.* Bucureşti, 1908, Tip. Ionescu, 2 părţi, 648 p., 4⁰.
51. XENOPOL, A. D.: *Istoria Românilor din Dacia Traiană.* Bucureşti, 1925—1930. Ed. III, 14 volume, 8⁰.
52. PUSCHMANN, TH. şi colabor.: *Handbuch der Geschichte der Medizin,* vol. I, (antichitate şi evul mediu). Jena, Fischer, 1902, 756 p., 8⁰.
53. HARNACK, A.: *Medizinisches aus der ältesten Kirchengeschichte.* Leipzig, 1892, VIII + 116 p., 8⁰.

LISTA CLIŞEELOR.

Planşă: Esculap, Higia, Epione şi Telesfor. Tablă votivă, Apulum.

RÉSUMÉ.

Le culte d'Esculape et de Hygie en Dacie Supérieure.

Le culte d'Esculape et de sa famille peut avoir pénétré incidemment dans l'ancienne Dacie, — influencée par la civilisation gréco-romaine, — bien avant l'occupation par Trajan. Mais, sans aucun doute, il y a été introduit d'une manière définitive par les légions de Trajan. En Dacie Trajanne Supérieure, on trouve des vestiges prouvant que ce culte a été très répandu, et a atteint un grand épanouissement. Les statues, les statuettes, les ex-votos, et surtout les inscriptions votives, montrent que dans les villes de Dacie Superieure, Esculape était considéré comme un dieu principal. En particulier à Apulum qui, pour quelque temps, a été la capitale de la province, le dieu guérisseur était honoré comme patron de la ville. La majorité des 56 inscriptions de Dacie Supérieure, relatives à Esculape, a été trouvée à Apulum. L'étude de ces inscriptions et des monuments de Dacie permet de constater un phénomène si fréquent dans les autres parties de l' Empire romain: le syncrétisme religieux. Notre grand archéologue *V. Pârvan* a montré en plusieurs occasions comment le culte d'Esculape, devenu en Dacie un culte principal, a préparé le terrain au christianisme daco-romain. Esculape „Asklepios Soter", le dieu sauveur des souffrances du corps, devient dans la pensée des croyants le précurseur du Sauveur chrétien. Ainsi, le culte d' Esculape, en Dacie Supérieure joue aussi un rôle dans l'histoire de la formation du peuple roumain pour laquelle le passage au christianisme a été décisif.

En ce qui concerne les documents étudiés, il y a 56 inscriptions, 5 statues, 3 bas-reliefs, 2 ex-votos, tous trouvés dans la région d'Ulpia Trajana (Sarmizegetusa), d' Apulum, de Napoca, de Potaissa et d'Ad-Mediam, (Gredişte, Alba-Iulia, Cluj, Turda, Băile Herculane en Transylvanie et en Banat).

ZUSAMMENFASSUNG.

Äskulap- und Hygia-Kultus im oberen Dazien.

Unter dem Einfluss der griechisch-römische Kultur, dürfte der Kultus Äskulaps und seiner Familie in Dazien lange vor der Besetzung durch Trajan eingesickert sein. Zweifellos wurde er aber endgültig durch die römischen Legionen eingeführt. Im oberen trajanischen Dazien war er sehr verbreitet und in höchster Blüte. Standbilder, Votivtafeln, ganz besonders aber Inschriften, beweisen dass în den Städten Äskulap als eine Hauptgottheit galt. Ganz besonders in Apulum (dem heutigen Alba-Iulia; Karlsburg), welches eine zeitlang die Haupstadt der Provinz war, galt der Heilgott als Schützer des Gemeinwesens. Von den 56 bekannten Äskulapinschriften des oberen Daziens wurde die Mehrzahl in Apulum ausgegraben. Das Studium einiger dieser Inschriften und sonstiger Altertümer weist auch für Dazien auf ein im kaiserlichen römischen Reich häufiges Phänomen hin: auf den religiösen Synkretismus. Der bedeutende rumänische Archäologe *V. Pârvan* hat öfters betont, dass der Äskulapkultus, der in Dazien zu überragender Bedeutung gelangte, die Wege des dakoromanischen Christentums geebnet hat. Äskulap, — *Asklepios Soter*, — der Befreier von leiblichen Nöten, war im Denken der Gläubigen der Schrittmacher des *Erlösers* von Nazareth. So spielte der Äskulapkult im oberen Dazien eine Rolle auch im Werden des rumänischen Volkes, bei welchem der Christianisierung eine entscheidende Rolle zukommt. — Was die in dieser Publikation bearbeiteten Dokumente anbelangt, sind davon 56 Inschriften, 5 sind Standbilder, 3 Bassoreliefs, 2 Votivtafeln, alle aus der Gegend von Ulpia Trajana (Sarmizegetusa), Apulum, Napoca, Potaissa und Ad-Mediam (Gredişte, Alba-Iulia [Karlsburg], Cluj [Klausenburg], Turda [Thorenburg], und Băile Herculane [Herkulesbad], in Siebenbürgen und im Banat).

ERATA

La pag. 19,	rândul 4	de sus,	în loc de *Eesculap*		se va ceti	**Esculap.**
„ „ 24,	„ 11	„ „	se va şterge, înlocuindu-se cu: **în secolul al 6-lea. Dupăce Sylla îl dărâmase în 68 î. Chr. tem-**			
La pag. 25,	rândul 11	de jos,	în loc de *al*		se va ceti	**a.**
„ „ 26,	„ 13	„ sus,	„ „ „ *luau parte*		„ „ „	**lua parte.**
„ „ 43,	„ 4	„ „	„ „ „ *picioarele*		„ „ „	**picioarele lui.**
„ „ 52,	„ 17	„ „	„ „ „ *Magna, Mater*		„ „ „	**Magna Mater.**
„ „ 68,	„ 5	„ jos,	„ „ „ *al*		„ „ „	**a.**
„ „ 96,	„ 2	al nrul 28,	în loc de *Hechette*		se va ceti	**Hachette.**

CUPRINSUL.

LISTA PUBLICAŢIILOR FACULTĂŢII DE MEDICINĂ DIN CLUJ.

LISTE DES PUBLICATIONS DE LA FACULTÉ DE MÉDECINE DE CLUJ.

a) Manuale didactice (ediţia Universităţii).

Manuels didactiques (édités par l'Université).

1. Tratat de anatomie umană (Traité d'anatomie humaine). Vol. I. 1923, 636 pag.; de Prof. Dr. V. Papilian.

2. Sângele şi organele hematopoietice, Hematologia (Le sang et les organes hématopoïétiques, Hématologie). Tratat de patologie clinică şi anatomie patologică. 1923, 530 pag.; de Prof. Dr. Titu Vasiliu.

3. Propedeutica Chirurgicală (Introduction à la Chirurgie). 1927, 792 pag.; de Prof. Dr. I. Iacobovici.

4. Tratat de Oftalmologie (Traité d'Ophtalmologie). Vol. I. 1928, 790 pag.; de Prof. Dr. D. Michail.

5. Curs de biologie generală (Cours de biologie générale). Evoluţia şi ereditatea. 1930, 200 pagini; de Prof. René Jeannel.

6. Elemente de Istologie şi de Technică Microscopică (Éléments d'histologie et de technique microscopique) de Prof. Ioan Drăgoiu.

Vol. I. Microscopul şi accesoriile sale. Preparaţiunea microscopică (Le Microscope et ses accessoires. Préparations microscopiques). 1931, 272 pag.

Vol. II. fasc. 1. Ţesuturile (Les tissus), pag. 273—440. 1932.

Vol. II. fasc. 2. Aparate, etc. pag. 441—770. 1933.

7. Radiologie medicală (Radiologie médicale). (Noţiuni pregătitoare şi technică generală). 1931, 480 pag.; de Profesor Dr. Dimitrie Negru.

b) Publicaţii ştiinţifice.

Publications scientifiques.

1. *Biblioteca Medico-Istorică* (Bibliothèque Medico-historique publiée par l'Institut d'Histoire de la Médecine). V. p. II. a copertei.

2. *Biblioteca eugenică şi biopolitică a „Astrei"* (Bibliothèque eugénique et biopolitique „Astra").

No. 1.. Iuliu Moldovan: Igiena Naţiunei (L'hygiéne de la nation). (1925), 70 p.

No. 2. Iuliu Moldovan: Biopolitica (La Biopolitique). (1926), 95 p.

No. 3. S. Mehedinţi: Şcoala română şi capitalul biologic naţional (L'École roumaine et le capital biologique national). (1927), 36 p.

No. 4. E. Racoviţă: Evoluţia şi problemele ei (L'évolution et ses problèmes). (1929), 183 p. 30 pl.

3. *Biblioteca medicală şi igienică a „Astrei"* (Bibliothèque médicale et d'hygiène „Astra").

No. 1. Iuliu Haţieganu: Infecţia tuberculoasă şi profilaxia ei socială. (1929), 57 p. 10. fig.

No. 2. L. Daniello: Tratamentul tuberculozei pulmonare. (1926), 106 p. 7 fig.

No. 3. I. Iacobovici: Cancerul. (1926), 86 p. 15 fig.

No. 4. I. Goia: Boalele infecţioase şi profilaxia lor. (1927), 145 p. 12 fig. 3 pl.

No. 5. A. Iancu: Ingrijirea şi alimentaţia copilului mic. (1929), 142 p. 27 fig.

No. 6. Şt. Bezdechi: Sportul la Eleni. Biblioteca subs. de educ. fizică „Astra".

No. 7. Problema tuberculozei. (Conferinţele cursului de perfecţionare).

c) Periodice (Périodiques)

1. *Clujul Medical,* revistă medicală lunară. (Le Cluj médical, revue médicale mensuelle publiée par les Professeurs de la Faculté de Médecine).
Tome I—XVI (1919—1935).

2. *Buletin eugenic şi biopolitic.* (Bulletin eugénique et biopolitique, organe mensuel de la section médicale et biopolitique „Astra", publié par des professeurs de la Faculté de Médecine).
Tome I—VI (1927—1930, 1934—1935).

3. *Catalogue des Revues scientifiques et médicales,* inventaire méthodique, (A) dans l'ordre alphabétique, (B) dans l'ordre géographique des pays et villes d'origine et (C) dans l'ordre des matières, dressé sous la direction de E. G. Racovitza par A. Valentiny. (Cluj, Université, 455 p. 1926).

d) Istoricul Facultăţii.

(Historique de la Faculté).

1. La Faculté de Médecine de l'Université „Roi Ferdinand I-ier" de 1919 à 1928. Cluj, 1930. 48 pag. 1 fig.

PREŢUL LEI 80.—